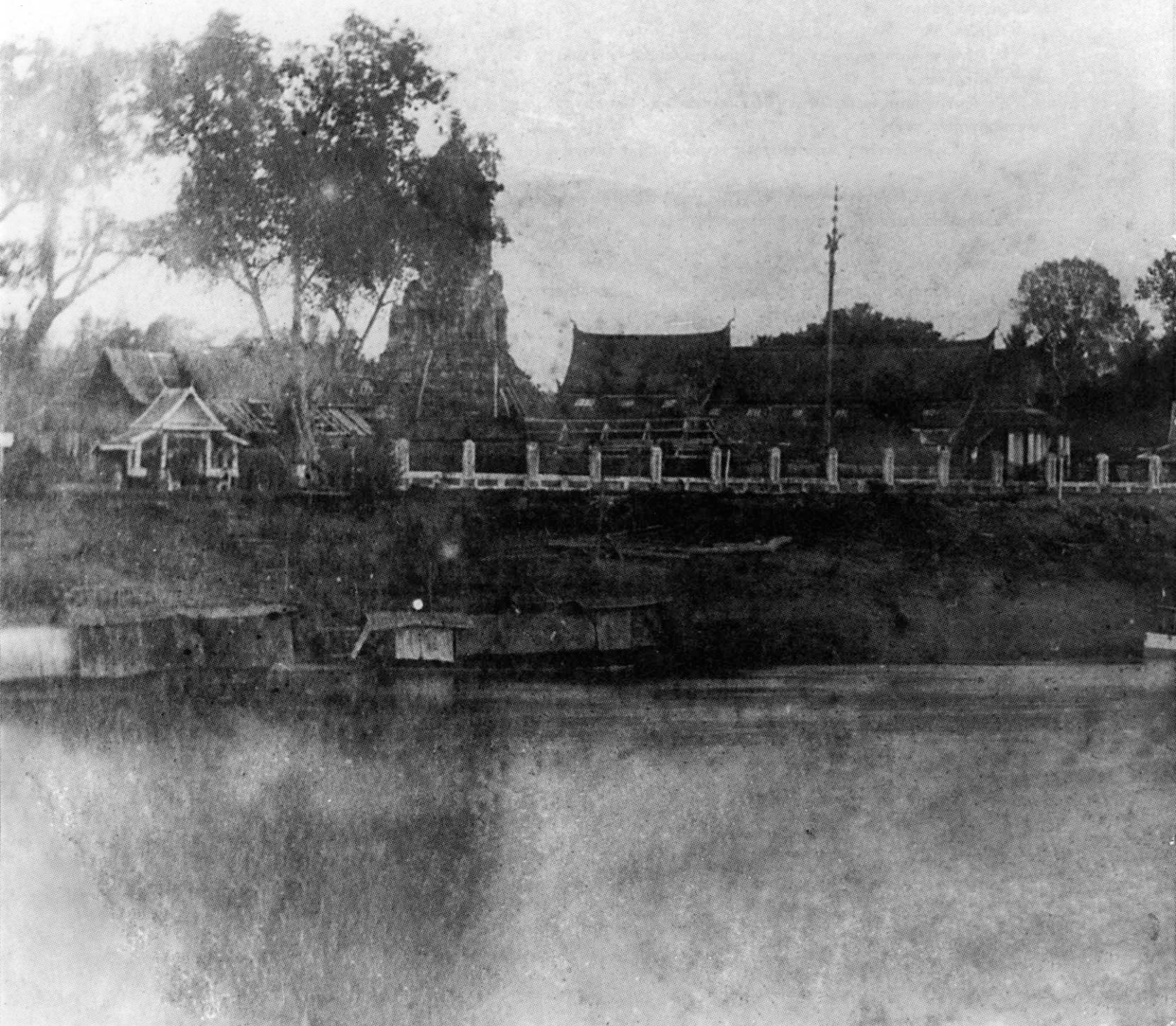
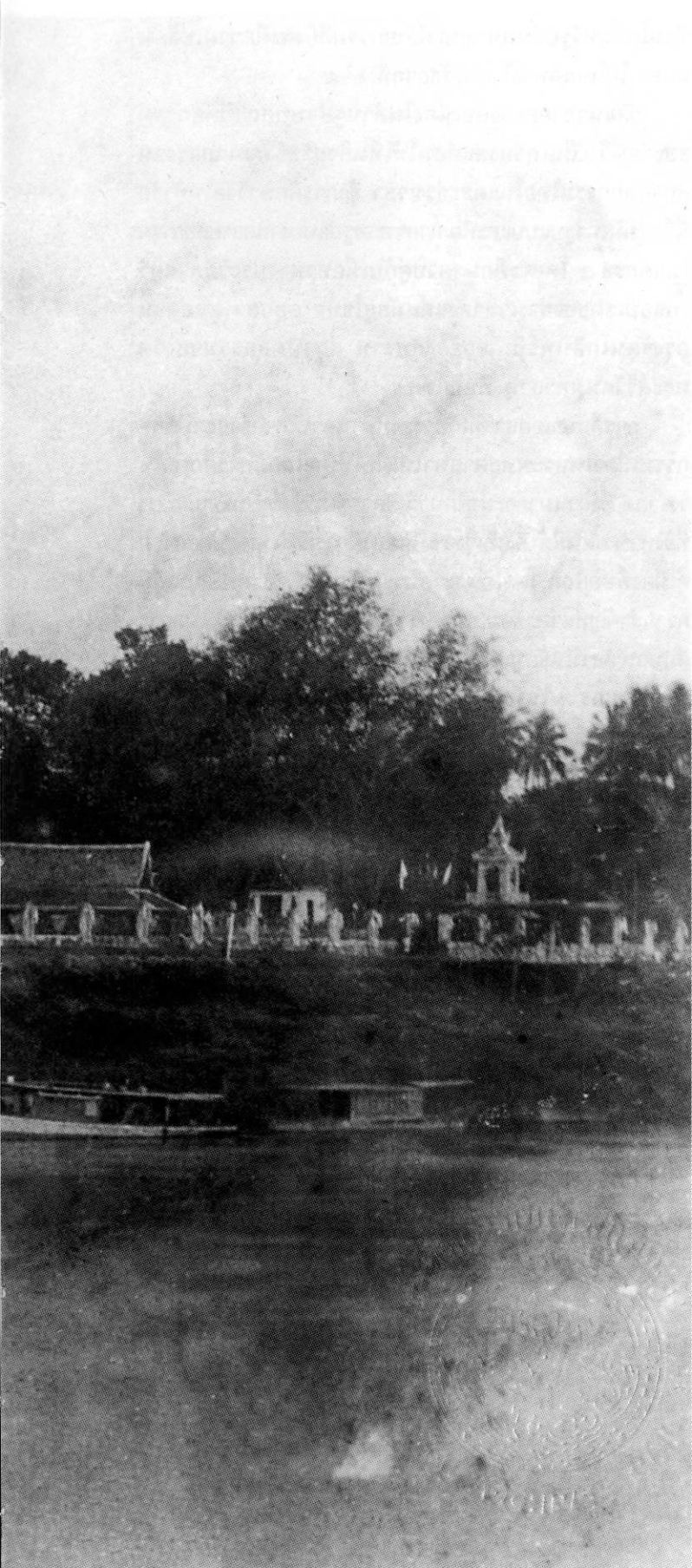

วิทยานิพนธ์

การศึกษาสถาปัตยกรรม

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

นาย สุนทร เงินส่งเสริม

กล่าวนำ

เอกสารทางประวัติศาสตร์เช่น จารึก พระราชพงศาวดารและตำนาน มักกล่าวถึงเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์มีทำเลที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มตอนล่างแม่น้ำน่านซึ่งสมัยสุโขทัย อยู่อยุธยาและล้านนาเองได้มีความพยายามในการแย่งชิงยึดครองเพื่อขยายขอบเขตอำนาจทางการเมืองการปกครองตลอดจนการเศรษฐกิจและสังคม

ข้อความจารึกสุโขทัยกล่าวว่า “...ศรีศรีรัตนราชจุลามาณีศรีรัตนลังกาที่ปมหาเสมิเป็นเจ้า...ที่นั่นก่อนพระทันตธาตุเจดีย์มีสาม...นั้น...ในนครสระหลวงสองแควปู่ชื่อพระยาศรีนาวนัถม...เป็นพ่อ...สร้างในนครสอง อันอันหนึ่งชื่อนครสุโขทัยอันหนึ่งชื่อนครศรีสัชนาลัย...” การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้น ณ ศูนย์กลางนครโดยเจ้าหรือชนชั้นปกครองนั้นนอกจากเป็นการสร้างเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของเมืองหรือชุมชนใหญ่แล้ว ยังแสดงถึงความพยายามในการใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสร้างความสมบูรณทางจิตใจแก่ไพร่ฟ้าประชาชนอันเป็นส่วนทำให้เกิดวัดสำคัญกลางเมืองที่เรียกว่า “วัดมหาธาตุ”

เมืองพิษณุโลกมีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุสร้างอยู่ ณ ศูนย์กลางเมือง ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่านทางทิศตะวันออก การวางผังมีพระปรางค์เป็นประธานของวัด รอบพระปรางค์ประธานมีพระวิหารทิศทั้งสี่และพระระเบียงคดล้อมรอบ พระวิหารหลวงทิศตะวันออกเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐารศสูง ๑๘ คอก พระวิหารทิศตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชินราช พระวิหารทิศเหนือเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์ ส่วนพระวิหารทิศตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศาสดา (ภาพที่ ๑)

ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานที่ระบุได้ถึงประวัติการสร้างวัดอย่างชัดเจนแต่การศึกษาหลักฐานข้อมูลจารึกสุโขทัยประกอบตำนานพงศาวดารเหนือก็มีความสอดคล้องกันในเรื่องระยะเวลาที่มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในราวสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ในปีพ.ศ.๑๙๐๐ และโดยเฉพาะหลักฐานองค์พระอิฐจารึกขนาดใหญ่ที่วิหารทิศตะวันออกกับวิหารพระอิฐจารึกที่วัดวิหารทองที่ตั้งอยู่คนละฝั่งน้ำแสดงออกถึงความสัมพันธ์ในฐานะกลุ่มเมืองที่ได้รับอิทธิพลรูปแบบสถาปัตยกรรมของสุโขทัยอย่างชัดเจน

งานซ่อมแซมในยุคต่อมา มีการสถาปนาพระปรางค์บรมธาตุให้เป็นศูนย์กลางเมืองพิษณุโลกแทนเมืองสองแคว โดยมีการเฉลิมฉลองอย่างยิ่งใหญ่เป็นผลทำให้รูปแบบสถาปัตยกรรมมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นรูปแบบพระปรางค์อยุธยาตอนต้น ซึ่งคงเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบรมไตรโลกนาถทำให้เมืองพิษณุโลกถูกกำหนดให้เปลี่ยนบทบาทและสถานภาพไป โดยเฉพาะด้านการเมืองการปกครองและการยอมรับอำนาจจากศูนย์กลางอำนาจที่ขยายตัวขึ้นของกรุงศรีอยุธยา และคงยังมีการซ่อมแซมอย่างต่อเนื่องในสมัยต่อมา อันเนื่องมาจากความเสื่อมสัทธิธาและ ความงามขององค์พระพุทธรูปชินราช จวบจนกระทั่งในสมัยกรุง

รัตนโกสินทร์รูปแบบทางสถาปัตยกรรมก็ยังคงมีความเปลี่ยนแปลง ไปโดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ ๓-๕

พัฒนาการอย่างต่อเนื่องในด้านรูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดนี้จึงเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงสายวิวัฒนาการงานสถาปัตยกรรมไทยในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งการศึกษาวิจัยในหัวข้อนี้จึงมุ่งค้นหารูปแบบและพัฒนาการของรูปแบบงานสถาปัตยกรรมในแต่ละช่วง โดยจะศึกษาควบคู่กับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ในขอบเขตของช่วงเวลาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ตลอดจนกรุงรัตนโกสินทร์ที่เกี่ยวข้องกับงาน สถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก

การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องที่ผ่านมานั้นพบว่าสถาปัตยกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนาในเมืองพิษณุโลกมีการศึกษาในวงจำกัด ซึ่งส่วนมากจะมุ่งศึกษาถึงวัดจุฬามณีที่ยังเป็นข้อถกเถียงที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการศึกษาสถาปัตยกรรมคู่เมืองพิษณุโลก โดยเฉพาะวัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลกมีความสำคัญที่น่าจะเชื่อมโยงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ และผลการศึกษา น่าจะเป็นข้อมูลสนับสนุนในการขยายขอบเขตการศึกษาสถาปัตยกรรมในที่อื่นๆบริเวณเขตตัวเมืองพิษณุโลกต่อไปได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ ๑ ภาพถ่ายทางอากาศแม่น้ำน่านและวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก

(ที่มา : ถ่ายสำเนาจากภาพของนายด่วน ฐะโท, วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ, สะพานนเรศวร, ห้องฟิล์มเมโล, ย่านเมือง จังหวัดพิษณุโลก, พ.ศ.๒๕๐๓.)

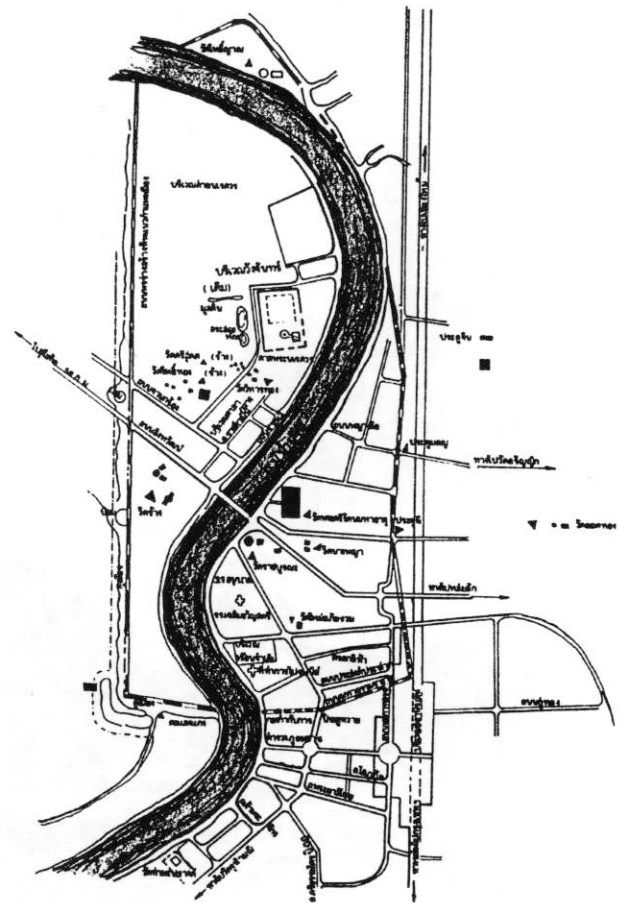
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พินธุโลก ภายใต้พัฒนาการทางประวัติศาสตร์

ลักษณะทางกายภาพของภูมิประเทศบริเวณเขตจังหวัดพินธุโลกประกอบด้วยแนวภูเขาที่ต่อเนื่องจากทางภาคเหนือ ส่วนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเขตที่สูงและภูเขาสูงสลับซับซ้อนเป็นพื้นที่ที่ต่อเนื่องกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนทางตอนกลางและทางใต้เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งประกอบด้วยแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน เช่น แม่น้ำยม แม่น้ำน่าน แม่น้ำวังทอง และแม่น้ำแควน้อย แม่น้ำทั้งสี่สายมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและการตั้งชุมชนโบราณเมื่อพิจารณาจากสภาพดังกล่าวทำให้การจัดแบ่งพื้นที่ทางภูมิศาสตร์มีความกำกวมระหว่างภาคเหนือและภาคกลางแสดงให้เห็นว่าที่ตั้งของเมืองพินธุโลกมีความสำคัญในด้านสภาพที่ตั้งที่เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างดินแดนทางภาคเหนือและภาคกลางรวมทั้งพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำต่างๆ หลายสายนั้นเอื้อต่อการคมนาคมและมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมต่อการตั้งบ้านเรือนหรือชุมชน

เมืองพินธุโลกมีสภาพที่ตั้งอยู่ระหว่างสองฝั่งแม่น้ำน่าน (แผนผังที่ ๑) รูปแบบของเมืองแสดงออกให้เห็นได้จากแนวกำแพงเมืองและป้อมที่ปรากฏหลักฐานให้เห็นได้ว่า มีรูปแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าขยายตัวไปตามลำน้ำน่าน โดยพื้นที่ฝั่งตะวันออกมีความลาดเอียงลงสู่พื้นที่ฝั่งตะวันตกซึ่งทำให้พื้นที่ปากตะวันตกโดยทั่วไปนั้นมีลำคลองที่สื่อน้ำไหลไม่สม่ำเสมอ และจะอาศัยน้ำล้นในช่วงฤดูฝนจากแม่น้ำสายหลัก

ประวัติศาสตร์เมืองยุคก่อนสุโขทัยอาจกล่าวโดยสรุปว่ามีร่องรอยชุมชนในระดับหมู่บ้านกระจัดกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำแควน้อย ลุ่มน้ำวังทองและแม่น้ำระกา ซึ่งจะสามารถใช้ประโยชน์เพื่อเป็นเส้นทางติดต่อกับดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งยังมีความเกี่ยวข้องกับบ้านเมืองทวารวดีทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบนด้วย การขยายตัวของชุมชนคงได้มีการพัฒนาเคลื่อนตัวมาทางฝั่งตะวันตก โดยได้รับอิทธิพลศิลปวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่พัฒนาขึ้นอยู่ก่อนหน้าแล้วมาปะปนกับวัฒนธรรมเขมรก่อนเข้าสู่สมัยสุโขทัย

การค้นพบพระพุทธรูปหินทราย ๒ องค์ ที่วัดพระบาทและวัดตระพังนาคนเขาสมอแครง แสดงถึงความสัมพันธ์กับบ้านเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่สมัยทวารวดี และหลักฐานวัฒนธรรมลพบุรีที่ได้จากการขุดแต่งวัดวิหารทอง ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำน่าน พบฐานโบราณสถานก่ออิฐขนาดใหญ่คล้ายที่พบที่วัดสะพานหินเมืองสุโขทัยและหลุมขุดค้นวัดชมชื่น อีกทั้งรูปแบบศิลปอิทธิพลลพบุรีที่พระปรางค์วัดจุฬามณี (ภาพที่ ๒) แสดงให้เห็นว่ามีการยอมรับนับถือพุทธศาสนามาก่อนแล้ว

แผนผังที่ ๑
แผนผังแนวกำแพงและคูเมืองพินธุโลก
คัดลอกจากแผนผังเทศบาลและสำรวจเพิ่มเติม
(ที่มา : กรมศิลปากร, ส่วนสงวนรักษาของโบราณ, กรมงานอนุรักษ์โบราณสถาน)

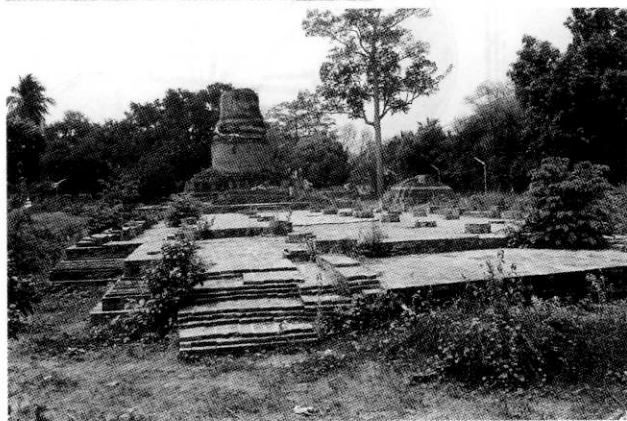

ภาพที่ ๒
ปรางค์วัดจุฬามณี
พินธุโลก

ภาพที่ ๓
เจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์
วัดเจติยยอดทอง

ภาพที่ ๔
วัดอรุณญิก พิชณุโลก

ซึ่งมีนัยยะสำคัญคือการสร้างศาสนสถานและการบำรุงพระศาสนา ที่พัฒนาสืบเนื่องจากระดับชุมชนสู่การขยายตัวเป็นระดับเมืองอันจะปรากฏการสร้างวัดในสมัยสุโขทัยขึ้นนอกกำแพงเมืองที่ศตวันออก เช่น วัดเจติยยอดทอง และวัดอรุณญิก (ภาพที่ ๓ และ ๔)

ประวัติศาสตร์เมืองภายใต้อำนาจทางการเมืองของสุโขทัยนั้นเรียกชื่อเมืองพิษณุโลกว่า “เมืองสองแคว” มีตำแหน่งที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองสุโขทัยซึ่งมักปรากฏชื่อเรียกอยู่ในศิลาจารึกหลายหลัก เช่น หลักที่ ๑ ด้านที่ ๔ และหลักที่ ๒ ภายใต้ราชวงศ์ศรีนาวนำถมที่ครองเมืองสองแควอยู่ก่อนหน้าแล้วนั้นน่าจะมีผลการเปลี่ยนแปลง ภายหลังจากการสถาปนาเมืองสุโขทัยโดยพ่อขุนบางกลางหาวกับพ่อขุนผาเมืองทำให้มีการรวมพื้นที่เมืองสองแควเข้ากันกับกลุ่มเมืองสุโขทัยในฐานะหัวเมืองชั้นในโดยรอบ เหตุการณ์นี้น่าจะเกิดขึ้นภายหลังจากการสิ้นสุดราชวงศ์ศรีนาวนำถม โดยมีพระยาคำแหงพระราม ผู้ครองเมืองพระองค์สุดท้ายต่อจากพ่อขุนศรีนาวนำถม และพระโอรสของพระยาคำแหงพระรามปรากฏพระนามในจารึกสุโขทัยว่า “สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาธรรมาธิบดี” ทรงประสูติในเมืองสองแคว ทรงประกอบพระกรณียกิจด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมากภายในเขตเมืองสองแคว สุโขทัย และศรีสัชนาลัย

อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ทั้งสองยังคงมีให้เห็นอย่างใกล้ชิดภายหลังจากพระยาเลอไทได้สวดยราชย์แทนพระชนกคือ พ่อขุนรามคำแหงในราว พ.ศ.๑๘๔๑ นั้นผู้สืบราชสมบัติต่อมาคือ พระยาจ๋วนนำถม ซึ่งพระองค์น่าจะสวรรคตในราว พ.ศ.๑๘๔๐ และเป็นผลให้เกิดความวุ่นวายภายในราชสำนักสุโขทัยขึ้น

จารึกสุมนภูมิลหลักที่ ๘ และ จารึกวัดป่ามะม่วง กล่าวถึงพระยาลือไทหรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ หรือพระยาลือไทราชโอรสของพระยาเลอไทผู้ทรงดำรงพระยศเป็นพระอุปราชอยู่เมืองศรีสัชนาลัยได้ทรงปราบดาภิเษกยกทัพเข้ายึดเมืองสุโขทัยในระหว่างที่พระราชบิดาทรงประชวรหนักแล้วขึ้นสวดยราชสมบัติสืบต่อมาในราว พ.ศ.๑๘๔๐ (มหาศักราช ๑๒๖๔) พระองค์ได้การยอมรับโดยจากหลักฐานการกล่าวถึงในศิลาจารึกและหนังสือที่แต่งทางฝ่ายเหนือเช่นตำนานพระพุทธรูปสี่องค์และชินกาลมาลินีว่าเป็น “พระมหาธรรมราชา”

ขณะเดียวกับหลักฐานจากพงศาวดารเหนือพูดถึงพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเป็นเจ้าเมืองเชียงแสนได้ยกทัพมาล้อมจะยึดเมืองสัชนาลัยแต่ได้รับการห้ามปรามจากพระพุทธรูปโฆษาจารย์ให้เจรจากันจึงยกนางประทุมเทวีซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระยาพสุจราชเจ้าเมืองสัชนาลัยให้แก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก

หลังจากนั้นพระองค์ได้ยกทัพกลับเมืองเชียงแสนแล้วมี कुमारกับนางประทุมเทวี ๒ พระองค์คือ เจ้าไกรสรราช และ เจ้าชาติสาคร พระองค์ได้ตรัสสั่งให้จ่านกร้องและจำการบูรณเดินทางไปเพื่อสร้างเมืองจากเมืองเชียงแสนมาเมืองน่านและมาถึงเมืองลิหล่ม พักไว้พระธาตุจางค์ข้ามแม่น้ำตรอมตรม แล้วจึงข้ามแม่น้ำแก้วน้อยจนถึงบ้านพราหมณ์ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าไปปิดทาบตามทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก

นอกจากนี้แล้วยังมีความคลาดเคลื่อนในเรื่องของระยะเวลาที่ไม่ตรงกันกับจารึกคือ เป็นช่วงเวลาก่อนสมัยสุโขทัยราว ๔๐๐ ปี หากแต่เรื่องราวที่พูดถึงนั้นมีการอธิบายลักษณะของสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน เช่น แนวเส้นทางของการเดินทางจากเหนือลงสู่ทางใต้หรือแม่น้ำแก้วน้อยน่าจะสัมพันธ์กับแม่น้ำแควน้อยที่ต้นเชิงทางเหนือของเมืองสองแควหรือสภาพสองฝั่งแม่น้ำที่ใช้ในการสร้างเมืองคล้ายกับลักษณะผังเมืองสองแควที่สร้างคร่อมอยู่สองฝั่งแม่น้ำน่าน

จารึกเขาสุมณภู หลักที่ ๘ พุทธถึงพระยาลิไทรวบรวมหัวเมืองโดยรอบสุโขทัยขึ้นอีกวาระหนึ่ง โดยพระองค์ทรงย้ายเมืองหลวงไปตั้งอยู่ ณ เมืองสองแคว ในระหว่าง พ.ศ.๑๙๐๕-๑๙๑๑ เพื่อควบคุมหัวเมืองทางแม่น้ำป่าสักได้ ภายใต้การตั้งมั่นปกครองเมืองสองแควนี้ทรงมีบทบาทสำคัญทั้งทางด้านการเกษตร การชลประทาน การคมนาคม นอกจากนี้แล้วบทบาททางการศาสนาที่พระองค์ทรงใช้ในการรวบรวมความเป็นปึกแผ่นเพื่อให้ได้รับการยอมรับจากหัวเมืองที่กำลังกล้าแข็งขึ้นอย่างกรุงศรีอยุธยาทางตอนใต้กับล้านนาทางตอนเหนือ ชี้ให้เห็นสภาพสำคัญทางตำแหน่งที่ตั้งของเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์เมืองสองแควได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการสถาปนาพระมหาธาตุขึ้น ณ ศูนย์กลางเมืองสองแคว พร้อมไปกับการสร้างพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ๓ องค์ เพื่อใช้เป็นวัดศูนย์กลางนครและแสดงบทบาทในฐานะศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองนั้นจึงเป็นการประกาศสัญลักษณ์แห่งมณฑลอำนาจของพระยาลิไท

ภายใต้การประกาศพลังอำนาจของกรุงศรีอยุธยาเป็นผลทำให้เมืองสองแควในฐานะหัวเมืองทางเหนือมีที่ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญต้องได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง ในปีพ.ศ. ๑๙๔๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ได้ทรงส่งราชโอรสคือ พระราเมศวร ซึ่งต่อมาก็คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นมาปกครองเมืองสองแควในฐานะเมืองลูกหลวงและเปลี่ยนชื่อเรียกเป็นเมืองพิษณุโลก ภายหลังจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคตแล้ว ในปีพ.ศ.๑๙๔๑ พระราเมศวรจึงได้เสด็จครองราชย์สมบัติสืบต่อมา

ช่วงเวลาทีพระราเมศวรครองเมืองพิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงเกี่ยวข้องกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่มักจะถูกกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐภูกล่าวถึง น้ำพระเนตรพระพุทธรูปเจ้าชินราชตกออกมาเป็นโลหิตมีนัยยะสำคัญที่แสดงถึงความทุกข์ยากหรือลางบอกเหตุที่เมืองพิษณุโลกต้องเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองในฐานะที่มีใช้สายราชวงศ์เดิมที่ปกครองอยู่ก่อนหน้าแต่พระองค์ก็แสดงบทบาทกษัตริย์อยุธยาที่มีต่อการศาสนาในเมืองพิษณุโลกโดยเฉพาะที่วัดนี้โดยตรง

จุดศูนย์กลางที่อาศัยพระพุทธรูปศาสนาเป็นเครื่องมือนี้ดูจะมีอิทธิพลอย่างต่อเนื่องแม้กระทั่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถย้ายมาประทับที่เมืองพิษณุโลกในปีพ.ศ.๒๐๐๖ที่ทรงสืบเชื้อสายเครือญาติราชวงศ์สุพรรณภูมิกับราชวงศ์พระร่วงก็ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้นอีกครั้งในปีศักราช ๘๔๔ ขาลศก (พ.ศ.๒๐๒๕) มีการฉลองสมโภชวัด๑๕วันและพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์ตามความในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ซึ่งตามหลักฐานนี้ตรวจสอบแล้วตรงกับหลักฐานในลิลิตยวนพ่าย ในการก่อร่างสร้างเมืองในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นคือ พ.ศ.๒๐๐๕-๒๐๐๗ โดยเฉพาะการสร้างประตูเมือง ป้อมค่ายและกำแพงเมืองให้เป็นปึกแผ่นขึ้นอีกครั้ง ทั้งนี้เพื่อให้เมืองนี้เป็นศูนย์กลางสำคัญในการบัญชาการรบและเป็นที่ประทับในฐานะราชสำนักเมืองเหนือ

บทบาททางศาสนาที่สืบทอดผสมกลมกลืนกันแบบเดียวกับที่พระยาลิไททรงใช้ ทั้งนี้นอกจากจะเป็นการประกาศชัยชนะของกรุงศรีอยุธยาต่อหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว ยังเป็นการช่วงชิงความได้เปรียบต่อการรวบรวมพระราชอาณาจักรให้กว้างขวางยิ่งขึ้น รูปแบบในช่วงเวลานี้จึงน่าจะปรากฏงานที่มีความยิ่งใหญ่และมีความสมบูรณ์มากที่สุดของสิ่งก่อสร้างภายในวัด ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากมหาชาติคำหลวงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชนิพนธ์ เช่น ในโคลงบานแผนกที่อยู่ตอนท้ายกัณฑ์มหาพน ดังนี้

(๓) ปีขาลจัตวาศก	จุฬศก-
กระษานับบริบักษ	แปดร้อย
สี่สิบสี่สังวัจระก	ราวเนื่อง
ชุมพระสงฆ์ใหญ่น้อย	นับนั่งแน่นโรง

ประเพณีการสวดมหาชาติคำหลวงจะมีการสวดในวิหารพระศรีสรรเพชญ์และพระวิหารรายรอบๆนั้น ใช้เป็นที่ฝึกสวดสำหรับผู้ที่ไม่มีโอกาสได้ขึ้นไปสวดในวิหารใหญ่ และจุลศักราช ๘๔๔ นั้น ตรงกันกับพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ

ในปี พ.ศ.๒๐๒๕ มีความเป็นไปได้ว่า มีการสร้างพระระเบียงคดชั้นนอกที่นอกจากใช้เป็นที่พักหรือนั่งฟังธรรมของเหล่าพุทธศาสนิกชนแล้วยังใช้สอยเป็นที่สำหรับฝึกการสวดของพระนักสวดในสมัยนั้นพร้อมไปกับการสร้างวิหารทิศตะวันออกหลังเล็กนอกแนวพระระเบียงคดนี้

ช่วงเวลาต่อมาหลังจากการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเกิดความไม่สงบในราชสำนักอยู่บ่อยครั้ง งานซ่อมสร้างคงมีอยู่บ้างแต่คงไม่ได้มีการสร้างสิ่งใดเพิ่มเติมมากมายนักจนครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ.๒๑๑๒

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยาในฐานะประเทศราชของพม่า เมืองพิษณุโลกอยู่ในฐานะเมืองอุปราชและราชธานีฝ่ายเหนือก็ถูกปกครองโดยอุปราชคือ พระนเรศวรเป็นเวลา ๑๕ ปี ซึ่งคงเป็นช่วงเวลาอีกช่วงที่น่าจะมีการซ่อมสร้างวัด ซึ่งอาจารย์เสนอ นิลเดช ให้ความเห็นว่า พระองค์คงเป็นผู้สร้างพระอุโบสถอยู่ภายนอกแนวระเบียงคดชั้นนอก หลังจากปีพ.ศ.๒๑๒๗ก็เป็นเมืองร้างในช่วงทำสงครามกับพม่าคือ สงครามยุทธหัตถีเป็นเวลา ๘ ปี ภายหลังจากการประกาศชัยชนะโดยสมเด็จพระนเรศวรแล้วได้ทรงโปรดเกล้าฯ ยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือพร้อมแต่งตั้งเจ้าเมืองในตำแหน่งพระยาขึ้นปกครองเมือง บทบาทการสร้างวัดหรือปฏิสังขรณ์ไม่อาจพบหลักฐานที่ชัดเจนอาจคาดได้ว่าคงมีการซ่อมแซมในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถที่พระองค์ทรงปิดทองพระพุทธรูปเจ้าชินราช

การบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยต่อมาตามความหลักฐานจารึกวัดจุฬามณี โดยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในปี พ.ศ. ๒๒๒๓ ที่มณฑปข้างวิหารวัดจุฬามณี และพระองค์ทรงประทับบัญชาการรบที่เมืองพิษณุโลกในระหว่างปี พ.ศ.๒๑๙๙-๒๒๓๑ มีการซ่อมวัดจุฬามณีและคงมีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุด้วยเช่นกัน เหมือนอย่างในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งระยะเวลานั้นพระองค์ทรงคิดแบบซ่อมแปลงป้อมปราการเมืองพิษณุโลกด้วย ดังปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นกำแพงของพระราชวังจันทน์ในปี พ.ศ.๒๕๓๕ โดยกรมศิลปากร พบว่าครั้งสุดท้ายควรเป็นงานซ่อมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยมีการเพิ่มการก่ออิฐล้อมุมที่มุมของป้อมกำแพง ซึ่งเป็นอิฐขนาดเล็กแบบที่ใช้สร้างมณฑปพระพุทธรูปในวัดจุฬามณี

งานซ่อมแซมสมัยพระเจ้าบรมโกศคงจะมีหลักฐานสำคัญคือจารึกที่บ้านประตูระดับมุก ในปี พ.ศ. ๒๒๙๙ ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่าวัดตมวัดคันนุชฐานว่าบานประตูของเดิมเป็นบานที่วิหารพระแท่นศิลาอาสน์ อำเภอทุ่งยั้ง จังหวัดอุดรธานีที่ปัจจุบันถูกไฟไหม้ไปแล้วนั้น งานซ่อมแซมดังกล่าวคงเป็นงานที่ไม่ได้ยุ่งเกี่ยวกับโครงสร้างหลักของอาคาร ซึ่งการซ่อมจะเป็น

งานประดับตกแต่งที่วิจิตรบรรจงเพื่อเสริมความงามให้กับตัวสถาปัตยกรรม นอกจากนี้ยังอิงกับความเป็นของดั้งเดิมในลักษณะแบบแผนของลวดลายแต่เทคนิคแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง เพราะฉะนั้นวัดพระศรีรัตนมหาธาตุในเวลานี้คงถูกบูรณะซ่อมแซมขึ้นอีกครั้งโดยเฉพาะส่วนประดับตกแต่ง

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์งานบูรณะปฏิสังขรณ์คงเริ่มมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ตามข้อความจารึกหลักที่ ๑๔๔ บนแผ่นไม้สักที่พิพิธภัณฑฯ พิษณุโลกกล่าวไว้ว่า “...พ.ศ.๒๓๗๖ ปีมะเมีย...จีนหลวงอุดมไมตรีผู้ว่าการทักผู้วิญญา เปรบุททานจีนหลวงผู้บิดาทานจำมเปนมานดา...พระอุโบสถวัดมหาธาตุ ปักหักพังยังแต่โคกซี ทามอันใดที่จำกำบังรูปพระปติมากอนไม...จึงโดยเครื่องบ่นแล้วจึงจางเข้าป็นรูปพระปติมา...แล้วจึงทำโรงฉันทพระสงนา พระระเบียงแล้วจึงโคดหลองครั้งหนึ่งสินทร์เพนอันมาก...”

งานซ่อมพระอุโบสถกับพระระเบียงคงเกิดขึ้นในปีนี้ซึ่งเป็นงานที่ซ่อมแซมใหม่ตามแบบของเดิม คงเสร็จก่อนจะมีการซ่อมแซมส่วนอื่น คาดว่าคงเสร็จในราวปี พ.ศ.๒๓๗๖-๒๓๗๙ ต่อมา มีการซ่อมวิหารชินราชตามข้อความจารึกที่กล่าวว่า “...พระอาจานตักกับข้าฯ จึงคิดอารเหว่าพระวิหารพระชินราชปลักหักพังครั้งครายบ่เย็นร้วตัวในกุพังเพนอันมากเหวนาเปนของบูรณราชหามิผู้ใดที่จะปาตีสังขระณะไมทการพระอาจารย์ตักกับทานครว้จัดจันกับข้าฯ จริ่งคิดอารทำต่อไป...” วิหารพระพุทธรูปชินราชที่น่าจะชำรุดเสียหายได้รับการซ่อมแซมโดยจีนหลวงอุดมไมตรีร่วมกับพระอาจารย์ดีและทานครว้จัดจัน การซ่อมแซมเบื้องต้นคงเป็นงานก่อปูนที่ผนังและเสาในราวปี พ.ศ.๒๓๗๙ จนเสร็จในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ และงานหลังคาเครื่องบนวิหารชินราชคงสำเร็จในปี พ.ศ.๒๓๘๑ ซึ่งใช้เวลาประมาณ ๑ ปีสำหรับการทำหลังคา

งานซ่อมพระระเบียงคดคงได้มีการแก้ไขตัดแปลงจากของเดิมที่เป็นแผนผังในสมัยกรุงศรีอยุธยาคือตัดแนวพระระเบียงคดชั้นนอกทิศตะวันออกยื่นให้เข้าไปอยู่แนวเดียวกันกับพระระเบียงคดชั้นในด้านหน้าบันใต้ทางขึ้นพระปราสาทประธาน ซึ่งการซ่อมวิหารพระอิฐราศคงต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากทำให้ไม่สามารถบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นให้สมบูรณ์ได้ จึงปล่อยทิ้งร้างไว้อย่างเดิม

ระหว่างการซ่อมวิหารส่วนเครื่องบนหลังคาที่มีการมุงกระเบื้องเคลือบนั้น มีการซ่อมลวดลายประดับตกแต่งลงรักปิดทองเสาซุ้มประตูหน้ามุกและพระระเบียงคดชั้นนอกชั้นในตามข้อความจารึกที่กล่าวว่า “...ฯ ข้าฯ จริ่งโคดจางลงรักปิดทองเสาแลคือแลซุ้มประตูหน้ามุก และบุณะพระระเบียงชั้นนอกชั้นในย แต่ดานนำคางหลังยังหารอไฟสัปรุดเซาบกเซาเรือเข้ากับบุณะ

ที่พระพุทธรูป...” คาดว่างานบูรณะพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ตามแนวพระระเบียงคดคงเป็นพวกชาวบ้านที่อยู่ในละแวกตัวเมืองหรืออาจเป็นชาวแพที่อยู่ริมแม่น้ำน่าน ร่วมกันทำซึ่งคงยังไม่สมบูรณ์มากนัก

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้เสด็จมาสมโภชพระศรีรัตนมหาธาตุ พิชณุโลก ในปี พ.ศ.๒๔๐๙ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าเพชรจุฬา-ลงกรณ์ทอดพระเนตรเห็นวิหารพระเหลือชำรุดทรุดโทรมมาก พระองค์จึงทรงพระราชทานบริจาคทรัพย์มอบให้พระยา-พิศณุโลกาธิบดีฯ ดำเนินผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก เพื่อสร้างวิหารขึ้นใหม่พร้อมพระราชทานนามพระเหลือว่า “พระเสลันตะปฐิมา” ในปี พ.ศ.๒๔๑๒ ซึ่งอยู่ในรัชกาลพระบาท-สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แล้ว

ส่วนความจารึกหลักที่ ๑๘๔ บนแผ่นหินอ่อน ปี พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นคำโคลงกล่าวไว้ว่า

สองสี่สี่สิบหกถ้วน	พรรษา
ปญฺจมาศทินา	ล่วงได้
อาสุชชีสี่สี่มา	แรมหกค่ำเฮย
ปีเถาะเบญจศกไซ้	เสร็จสร้างปรางทอง

งานบูรณะพระปรางค์ประธานโดยการประดับกระเบื้องทองคงเริ่มทำในก่อนหน้าปีพ.ศ.๒๔๔๖ ซึ่งตรงกับการประกาศจัดตั้งมณฑลพิษณุโลก ขณะเวลานั้นมีเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และคาดว่าคงแล้วเสร็จในปี พ.ศ.๒๔๕๑

ภายใต้บทบาทของกษัตริย์จากศูนย์กลางอำนาจทั้งสาม เมื่อพิจารณาเข้ากับงานสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก ที่ใช้เป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐและชุมชนมาเป็นเวลาอย่างต่อเนื่องยาวนานนี้ คงเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงการเลือกใช้รูปแบบงานสถาปัตยกรรมที่บ่งบอกหรือเป็นเครื่องมือในฐานะของแต่ละศูนย์กลางอำนาจที่แตกต่างกัน แต่ทำให้ดูสอดคล้องต่อเนื่องกันไปได้เพื่อให้เกิดการยอมรับของผู้คนในทุกกระดับขึ้นอย่างต่อเนื่องกลมกลืน

อย่างไรก็ตามรูปแบบดังกล่าวก็ยังคงสืบทอดมาได้จนถึงปัจจุบัน แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามคตินิยมแต่ละยุคสมัยหรือปัจจัยแวดล้อมอื่นๆ ที่สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของรูปแบบงานสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยได้อย่างชัดเจน

พัฒนาการรูปแบบแผนผังสถาปัตยกรรม

รูปแบบสถาปัตยกรรมโครงสร้างผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก มีรูปแบบร่วมกันกับวัดมหาธาตุ สุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง และวัดเจติยเจ็ดแถวที่ศรีสัชนาลัย โดยเฉพาะหลักฐานองค์ประกอบพระระเบียงคดรอบองค์ที่เน้นความสำคัญ ของเจดีย์ประธาน ร่องรอยเนินวิหารพระอิศวรทางทิศตะวันออกของแผนผังที่เป็นแกนประธานตรงกันข้ามกับวิหารพระพุทธชินราชนั้นปรากฏหลักฐานเสารองรับโครงสร้างหลังคาที่คั่นระหว่างหลังองค์พระอิศวรแสดงถึงความต่อเนื่องกับองค์ประกอบเดิมที่เป็นพระระเบียงคดชั้นในที่ปัจจุบันถูกปิดล้อมขึ้นใหม่ให้ดูแยกออกจากกันอย่างสิ้นเชิง

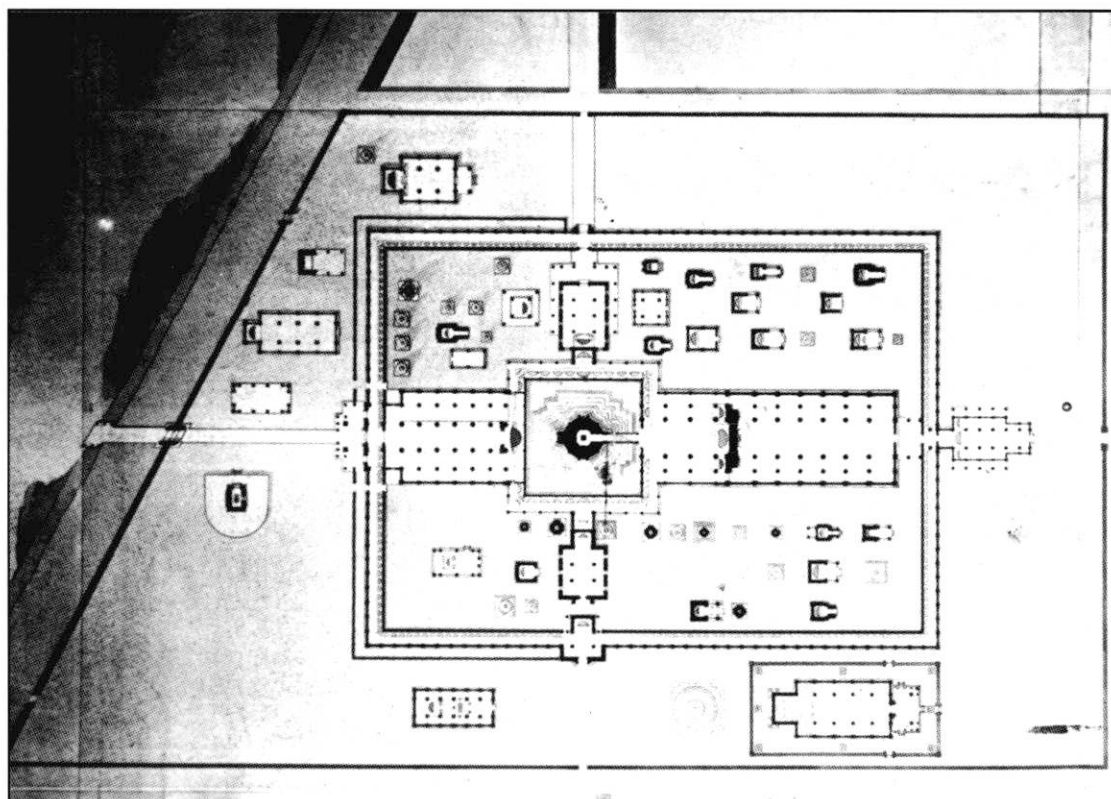
ในแนวแกนรองทิศเหนือใต้นั้นประกอบด้วยวิหารพระพุทธชินสีห์ทางทิศเหนือและวิหารพระศรีศาสดาทางทิศใต้ โดยท้ายวิหารจะทำความเชื่อมเข้ากับพระระเบียงคดชั้นใน

หลักฐานแผนผังเก่าของลูเซียนฟูเนอโร (Lucien Fournereau) ซึ่งเป็นสถาปนิกดูแลด้านโบราณคดีที่พิพิธภัณฑ์กิเมต์ (Guimet) กรุงปารีส จากบันทึกการเยือนสยามของเขาในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ หรือในปี ค.ศ. 1891 มีชื่อว่า “สยามโบราณ” (Le Siam Ancien) ปรากฏแผนผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก อยู่ใน ส่วนที่ ๒ (Part II) หลักฐานนี้將會เกิดขึ้นอย่างช้าในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมา (แผนผังที่ ๒ และภาพที่ ๕) เมื่อพิจารณา

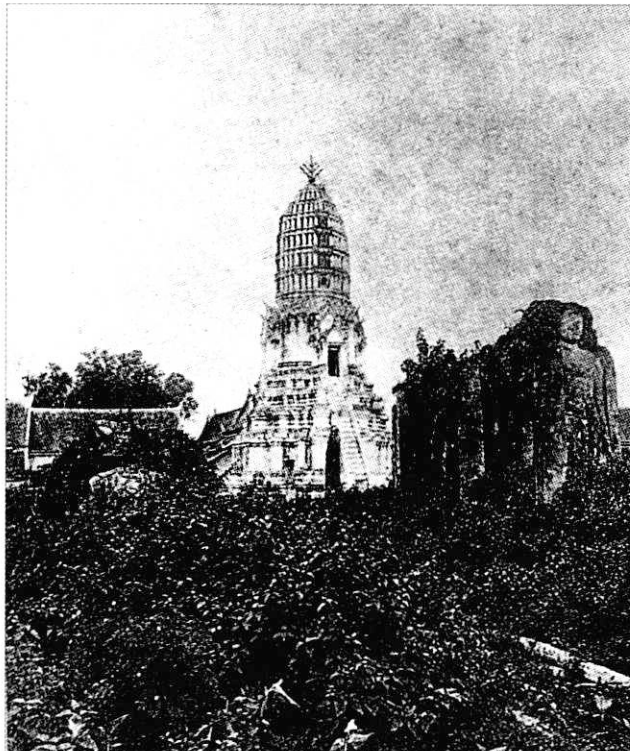
ประกอบหลักฐานภาพถ่ายเก่าพบว่ามีส่วนหุ้มกลองด้านหน้า วิหารพระอิศวร แสดงให้เห็นว่าหลักฐานนี้มีความน่าเชื่อถือ เป็นอย่างมาก (ภาพที่ ๖ และ ๗)

นับได้ว่าหลักฐานดังกล่าวสนับสนุนแผนผังวัดแต่เดิมที่มีรูปแบบแผนผังวัดในสภาพสมบูรณ์มากที่สุด และหลักฐานในพระราชหัตถเลขาธิราชที่ ๕ ร.ศ. ๑๒๐ ยังได้บันทึกไว้ว่า “...วันที่ ๑๔...ลงเรือข้ามฟากไปขึ้นที่ท่าวัดมหาธาตุ แล้วเดินตามถนนริมน้ำไปเข้าวัดนางพระยาเดินไปตามริมคูสระรอบวัดมหาธาตุ ไปจนถึงที่สุดถนนอันเป็นถนนเดิมปูด้วยอิฐลายสอง ตรงประตูซึ่งเรียกกันว่าประตูผี เพราะเป็นทางที่มีตพานข้ามคูเมืองพาศพไปเผาทั้งนั้นด้วยในเมืองท่ามไม่ให้เอาลักษณะเหมือนกันกับประตูผีเมืองลพบุรี...”

แสดงให้เห็นว่าแต่เดิมรอบวัดที่เป็นแนวกำแพงแก้วเตี้ย ๆ น่าจะมีคูน้ำล้อมรอบซึ่งจากคำบอกเล่าของเจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน ทราบว่ามีการถมคูน้ำรอบวัดเสียและพระอิศวรศนาจะมีรูปแบบ คล้ายกับวิหารพระอิศวรที่วัดมหาธาตุสุโขทัยหรือที่วัดพญาคำ ศรีสัชนาลัย ซึ่งการขุดคูน้ำล้อมรอบวัดในสมัยสุโขทัยนั้นเป็นคติ การสมมติสีมาตามอย่างวัดในลังกา ซึ่งสุโขทัยนั้นมักไม่นิยม การสร้างโบสถ์ในเขตพุทธาวาสหรือในตำแหน่งที่สำคัญของแผนผัง วิธีการนี้เป็นการสมมติบริเวณวัดเป็นเกาะรูปจัตุรัสหรือผืนผ้าเพื่อ กระทำสังกรรม (แผนผังที่ ๓)

ภาพที่ ๕
แผนผังเก่าของ LUCIEN FOURNEREAU ในหนังสือ LE SIAM ANCIEN ที่พบใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

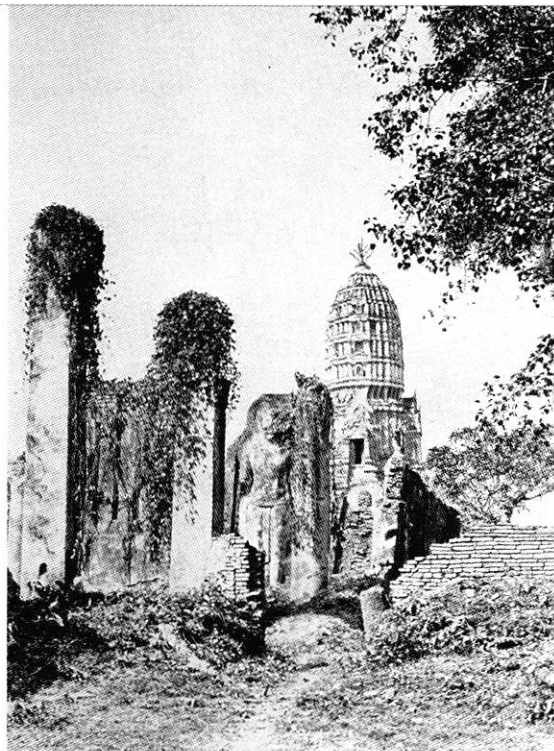

ภาพที่ ๖

ภาพถ่ายถ้ำวิหารหลวงพระอัฐารศ

(ที่มา : เสนอ นิลเดช, สองแควเมืองวาน พิชญโลกวิณี, กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๒, หน้า ๓๖.)

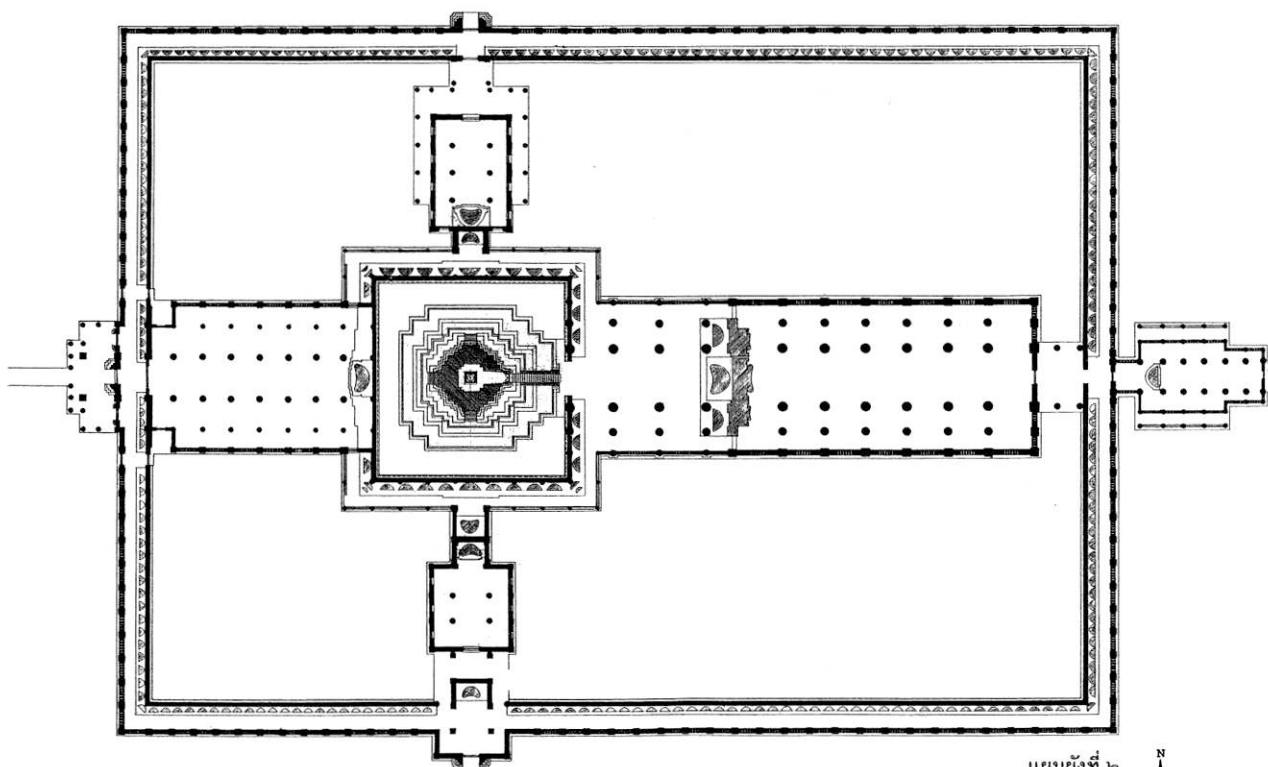
ภาพที่ ๗

ภาพถ่ายถ้ำวิหารหลวงพระอัฐารศ

เห็นแนวผนังพระเบียงคตขึ้นนอกและผนังหุ้มกลอง

(ที่มา : เสนอ นิลเดช, สองแควเมืองวาน พิชญโลกวิณี, กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๓๒, หน้า ๓๗.)

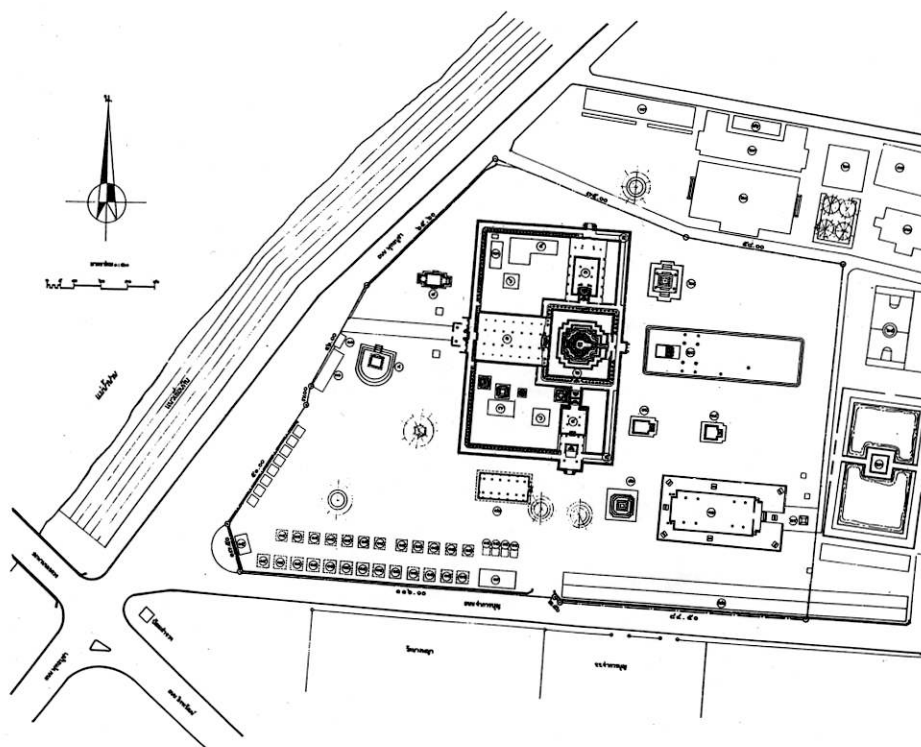
แผนผังที่ ๒

แผนผังขยายจากแผนผังเก่า ตัดทอนรายละเอียดบางส่วนทิ้งไป

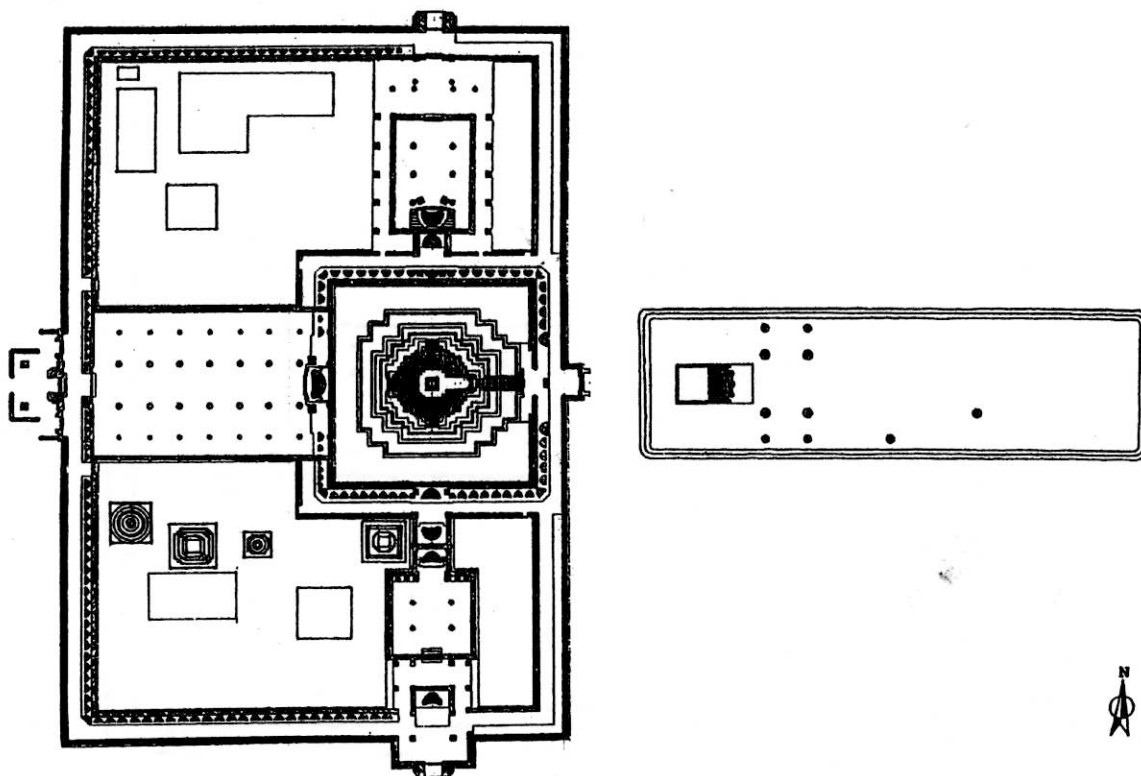
แผนผังที่ ๓

แผนผังบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก
(ที่มา : ปรับปรุงจาก กรมศิลปากร, สำนักงาน
โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.)

แผนผังที่ ๔

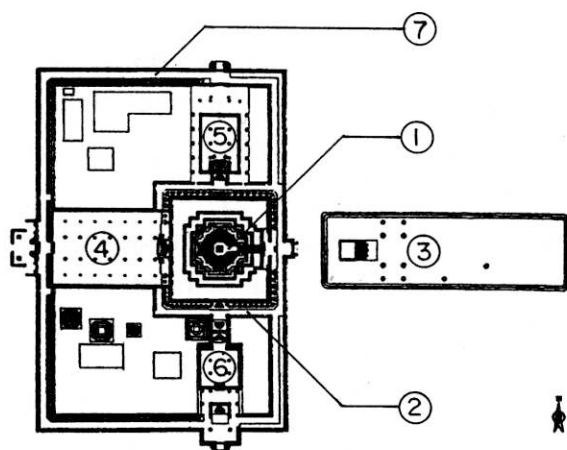
แผนผังสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก ในสภาพปัจจุบัน

สถาปัตยกรรมตามแนวแกนประธานสภาพปัจจุบัน

เมื่อทำการศึกษารูปแบบผังบริเวณที่ตั้งของงานสถาปัตยกรรมสามารถจัดลำดับความสำคัญของสถาปัตยกรรมตามแนวแกนได้ดังต่อไปนี้ (แผนผังที่ ๔)

๑. พระปรางค์ประธาน
๒. พระระเบียงคดชั้นในล้อมรอบพระปรางค์ประธาน
๓. วิหารหลวงพระอัฐารศ
๔. วิหารพระพุทธรูป
๕. วิหารพระพุทธรูป
๖. วิหารพระศรีศาสดา
๗. พระระเบียงคดชั้นนอก

การศึกษาในหัวข้อนี้เป็นการศึกษาเพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบงานและค้นหาประเด็นการซ่อมสร้างเพิ่มเติมหรือมีการแก้ไขดัดแปลงงานสถาปัตยกรรม ทั้งนี้จะสอบทวนกลับไปยังเนื้อหาทางด้านประวัติศาสตร์เพื่อชี้วัดว่ามีความสอดคล้องหรือขัดแย้งกันหรือไม่อย่างไร

พระปรางค์ประธาน จากการศึกษาแผนผังพบนิยยะสำคัญสองประการคือระยะเวลาการสร้างพระปรางค์น่าจะเป็นพระปรางค์อยุธยาในยุคที่สอง พิจารณาได้จากการยื่นระยะมุขปรางค์ที่พัฒนาต่อเนื่องจากพระปรางค์สำคัญแบบอยุธยาเช่นพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระปรางค์วัดพระราม ส่วนอีกประการหนึ่งเกิดจากการก่อสร้างบนแผนผังที่มีสัดส่วนพื้นที่บังคับ ทำให้การยื่นมุขไม่สามารถทำได้เต็มที่ที่ควรจะเป็น ส่วนภาพถ่ายเก่าที่พบในหอจดหมายเหตุปรากฏการซ่อมแซมบูรณะในส่วนยอดพระปรางค์ที่ครุฑแบกหักหายและประดับกระเบื้องทองที่กลีบขุ่นในราวปี พ.ศ.๒๔๔๔ คาดว่างานซ่อมแซมสวดลายน่าจะทำได้ในคราวเดียวกันแต่คงลักษณะเดิมไว้

พระระเบียงคดชั้นใน พบความเปลี่ยนแปลงทางทิศตะวันออกมากที่สุด อาจพิจารณาได้จากระยะการวางแนวเสาที่ไม่คงที่และภาพถ่ายเก่าพบว่าไม่มีผนังกันด้านนอกทิศตะวันออกตามแผนผังปัจจุบันเลย สันนิษฐานได้ว่าเดิมเป็นแนวพระระเบียงล้อมรอบอย่างอิสระที่ใช้เป็นตัวเชื่อมวิหารทิศทั้งสี่เข้าด้วยกัน

วิหารหลวงพระอัฐารศ หลักฐานจากสภาพปัจจุบันปรากฏหลักฐานชื่อที่ปลายเสาศิลาแลง ที่สามารถสันนิษฐานรูปแบบโครงสร้างหลังคาวิหารได้ จากการศึกษาหลักฐานอื่นโดยเฉพาะภาพถ่ายเก่าพบว่ามึแนวผนังหุ้มกลองด้านทางเข้าทิศตะวันออกเป็นผนังเจาะช่องแสงแนวตั้งร่วมกับเสาสี่เหลี่ยม ซึ่งตรงกับหลักฐานแผนผังเก่า

วิหารพระพุทธรูป มีความแตกต่างในเรื่องตำแหน่งที่ประดิษฐานองค์พระประธานกล่าวคือ องค์พระพุทธรูปตั้งอยู่แนวเดียวกับพระพุทธรูปรายรอบพระระเบียงคดชั้นในและหลักฐานโครงสร้างหลังคาและหัวเสาชั้นสองชั้นรองรับสะพานรับคอสองที่พบว่าเป็นโครงสร้างที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย พบตัวอย่างได้ที่หัวเสาวิหารหลวงวัดมหาธาตุ สุโขทัย ย่อมแสดงให้เห็นว่าการซ่อมแซมที่ผ่านมานั้นยังคงรักษาแบบแผนเดิมของโครงสร้างเอาไว้ ส่วนท้องเสาที่ต่อเชื่อมกับแนวระเบียงคดชั้นนอกอาจสันนิษฐานได้สองกรณีคือตัววิหารสร้างเป็นอาคารยื่นออกมาพันแนวระเบียงคดชั้นนอกอยู่แล้วตั้งแต่เริ่มแรกหรืออาจเป็นไปได้อาคารนี้มีขนาดความยาวหดสั้นกว่าปัจจุบัน การสร้างพระระเบียงคดชั้นนอกในภายหลังทำให้ต้องยึดอาคารวิหารออกมาเพื่อเชื่อมเข้าด้วยกัน

วิหารพระพุทธรูป แสดงถึงความไม่ลงตัวของอาคารตามระเบียบปกติที่ควรจะเป็น ระยะช่อพาดกลางเสาประธานที่มีระยะเท่าๆกันไปทุกท้องเสา มีการลดขนาดช่อลงในส่วนมุขโถงที่ต่อเชื่อมกับพระระเบียงคดชั้นนอกแสดงว่าอาคารถูกดัดแปลงแก้ไขหรือต้องการทำให้หลังคาส่วนนี้ลดต่ำลง

วิหารพระศรีศาสดา มีการซ่อมแซมบูรณะโดยกรมศิลปากรล่าสุดในปี พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๓๑ โดยกระทำให้อยู่ในรูปแบบเดิมแต่เสริมความมั่นคงแข็งแรงของโครงสร้างและวัสดุพบว่าบริเวณโถงมุขลดมีการลดช่วงความยาวของช่อปีกนก

พระระเบียงคดชั้นนอก มีการแก้ไขรูปแบบอาคารเพื่อการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ โดยเฉพาะในส่วนแนวทิศตะวันออกตลอดแนวที่ทาร์นเข้ามาชิดติดบันไดทางขึ้นพระปรางค์ประธาน ทำให้ต้องกันผนังปิดด้านทิศตะวันออกซึ่งควรเป็นทางเข้าที่ต่อเนื่องจากวิหารหลวงพระอัฐารศ

การวิเคราะห์พัฒนาการรูปแบบสถาปัตยกรรม

ในเบื้องต้นหลังจากศึกษาภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ในแง่มุมต่าง ๆ นั้นพบว่า เมืองพิษณุโลกและวัดพระศรีรัตนมหาธาตุมีความสำคัญและบทบาทหน้าที่ที่สามารถแบ่งออกไปเป็น ๔ ยุค

ยุคที่ ๑ ก่อนการสถาปนาเมืองสองแควเป็นราชธานีสุโขทัย (ก่อนปีพ.ศ.๑๙๐๕)

ยุคที่ ๒ สถาปนาเมืองสองแควเป็นราชธานีสุโขทัย (ระหว่างปีพ.ศ.๑๙๐๕-๑๙๘๑)

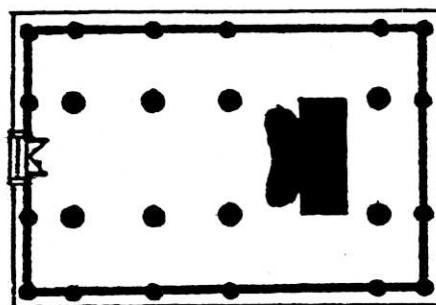
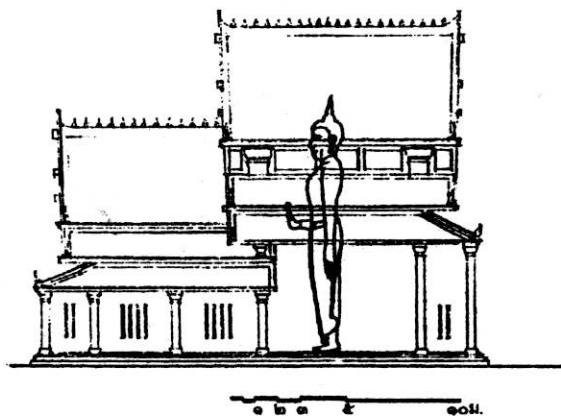
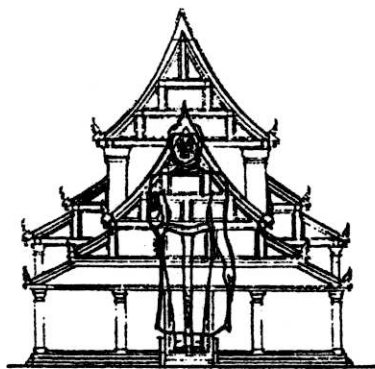
ยุคที่ ๓ สถาปนาเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานีกรุงศรีอยุธยา (ระหว่างปีพ.ศ.๑๙๘๑-๒๓๑๐)

ยุคที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์รวบรวมหัวเมืองจนถึงการจัดตั้งมณฑลพิษณุโลกในช่วงรัชกาลที่ ๓-๕ (พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๕๓)

ยุคที่ ๑ รูปแบบก่อนการสถาปนาเมืองสองแควเป็นราชธานีสุโขทัย (ก่อนปีพ.ศ. ๑๙๐๕)

การล่มสลายของอำนาจเขมรเดิมที่ปกครองบ้านเมืองในแถบวัดจุฬามณีตลอดขึ้นมาถึงบริเวณแม่น้ำน่านที่เป็นวัดวิหารทองและชุมชนทวารวดีที่กระจายตัวอยู่บริเวณเขาสมอแครงกับลุ่มน้ำวังทองได้มีการขยายตัวหรือมีการอพยพโยกย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำเลที่ตั้งทางทิศตะวันออกของแม่น้ำน่านดูจะมีความเหมาะสมกว่าในด้านพื้นที่ที่สามารถแผ่ขยายและอยู่สูงกว่าฝั่งตะวันตก

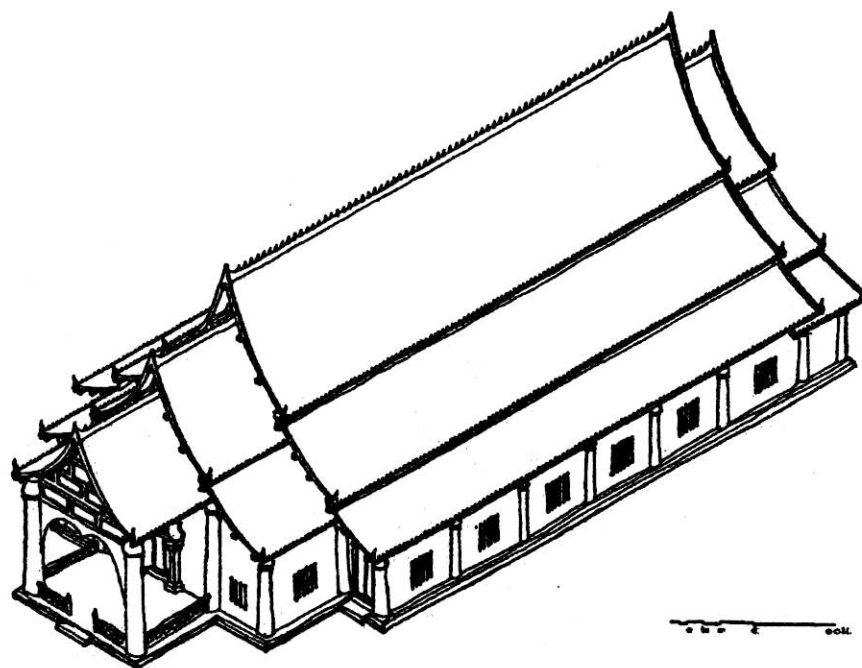
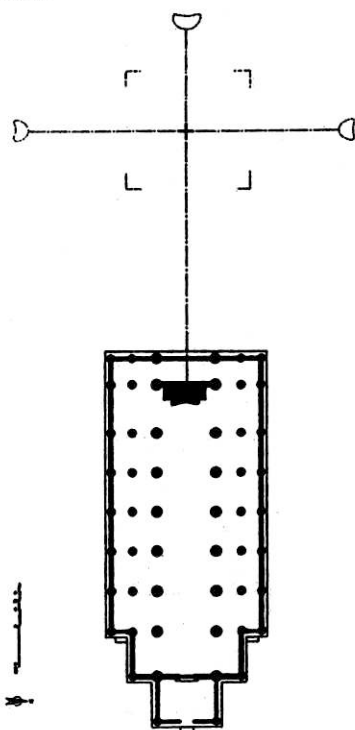
จารึกหลักที่ ๑ กล่าวว่า “**เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้... พ่อขุนรามคำแหงกระทำไอยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย หลวกกว่าปุครูในเมืองนี้ทุกคนลูกมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชมา ในกลางอรัญญิก มีพิหารอันหนึ่งมนใหญ่สูงงามแก่กม มีพระอัฐารศอันหนึ่งลูกยืน**” มีความเป็นไปได้ว่านับตั้งแต่สมัยก่อนพ่อขุนรามคำแหงมานั้น มีการสร้างวิหารพระอัฐารศหรือพระยืนในเขตอรัญญิกนอกเมืองและหลักฐานที่สำคัญที่ปรากฏให้เห็นคือวิหารพระอัฐารศที่วัดสะพานหินซึ่งปรากฏหลักฐานรากฐานโบราณสถานอิฐที่ถูกวิหารพระอัฐารศนั้นสร้างทับฐานประติมากรรมและฐานธรณีประตูที่คาดว่าน่าจะได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ (ลายเส้นที่ ๑)

ลายเส้นที่ ๑
รูปแบบสันนิษฐานวิหารพระอัฐารศ
วัดสะพานหิน จังหวัดสุโขทัย

ภายใต้ขอบเขตอำนาจของสุโขทัยนั้น ตามประวัติศาสตร์เมืองที่กล่าวแต่ต้นว่ามีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพิษณุโลกอยู่อย่างเด่นชัดในระยะแรก แม้บันทึกประวัติศาสตร์มิได้กล่าวถึงเจ้าผู้ปกครองในช่วงระยะแรกได้ว่าเป็นใครบ้าง แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าอยู่ภายใต้ราชวงศ์ศรีนาวนาคม ดังนั้นในฐานะหัวเมืองชั้นในจึงเป็นสิ่งที่มีความหลีกเลี่ยงได้ว่าสุโขทัยต้องเข้ามามีบทบาทต่อการสร้างเมืองหรือสร้างพลังอำนาจ การสร้างงานสถาปัตยกรรมที่ถูกกล่าวถึงในเขตอรัญญิกจึงถูกจำลองขึ้นในฐานะที่เมืองสองแคววาคือเขตอรัญญิกของเมืองสุโขทัยไปพร้อมกัน ซึ่งหลักฐานที่ปรากฏในปัจจุบันคือวิหารพระอัฐารศที่วัดวิหารทองริมฝั่งแม่น้ำตรงข้ามกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุมีหลักฐานการสร้างเสริมบนฐานที่ได้รับวัฒนธรรมเขมรมาก่อน ส่วนที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้พงศาวดารเหนือไม่ได้กล่าวถึงพระอัฐารศ ในการสร้างเมืองพร้อมไปกับพระพุทธชินราช พระชินสีห์และพระศรีศาสดาแต่กล่าวถึงการสร้างพระธาตุและวิหารใหญ่สี่ทิศ	ดังนั้นทำให้สามารถเชื่อมโยงเรื่องราวได้ว่า วิหารที่นิยมสร้างในช่วงแรกนั้นควรปรากฏวิหารในรูปแบบอาคารหลังเดียวจากหลักฐานแผนผังเก่าในปีพ.ศ.๒๔๓๔ พบว่าแนวผนังท้ายอาคารหลังพระอัฐารศมีแนวผนังตามความยาวที่มีสัดส่วนไม่สัมพันธ์กับส่วนหน้า ย่อมแสดงว่ามีการซ่อมแซมต่อเติมเข้ามาหาส่วนพระระเบียงคดชั้นใน (แผนผังที่ ๕) อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าแผนผังระยะแรกก่อนการสถาปนาเมืองสองแควเป็นราชธานีสุโขทัยมีรูปแบบที่คงตำแหน่งที่ตั้งองค์พระอัฐารศในแผนผังปัจจุบัน อาคารวิหารคงได้รับอิทธิพลรูปแบบการจัดวางตามแบบอย่างวิหารลังกาตลิก เมืองโปโลนาปุระ ประเทศศรีลังกา ที่ส่งอิทธิพลงานศิลปกรรมผ่านเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยก่อนหน้าพ่อขุนรามคำแหงและต่อเนื่องมาถึงพระยาสิทธิ โดยทำเป็นวิหารยาว ๙ ห้อง ห้องหลังสุดเริ่มต้นจากด้านหลังองค์พระอัฐารศ ใกล้กับวิหารพระอัฐารศวัดวิหารทอง ถัดมาเป็นพื้นที่ของวิหารโดยมีเสาประธานร่วมในกับเสาระเบียงและผนังเป็นจำนวน ๗ ห้อง ห้องที่ ๔ ย่อมผนังเข้ามา และห้องที่ ๙ ย่อลงเหลือเพียงมุขทางเข้า (ลายเส้นที่ ๒) อย่างไรก็ตามรูปแบบในยุคนี้คงเป็นเพียงข้อเสนอแนะภายหลังจากที่ได้ทำการวิเคราะห์รูปแบบในสมัยหลังแล้วคือในสมัยของพระยาสิทธิ
--	---

แผนผังที่ ๕ และลายเส้นที่ ๒
รูปแบบสันนิษฐานวิหารพระอัฐารศ
ก่อนพ.ศ. ๑๙๐๕

ยุคที่ ๒ รูปแบบเมื่อสถาปนาเมืองสองแควเป็นราชธานี

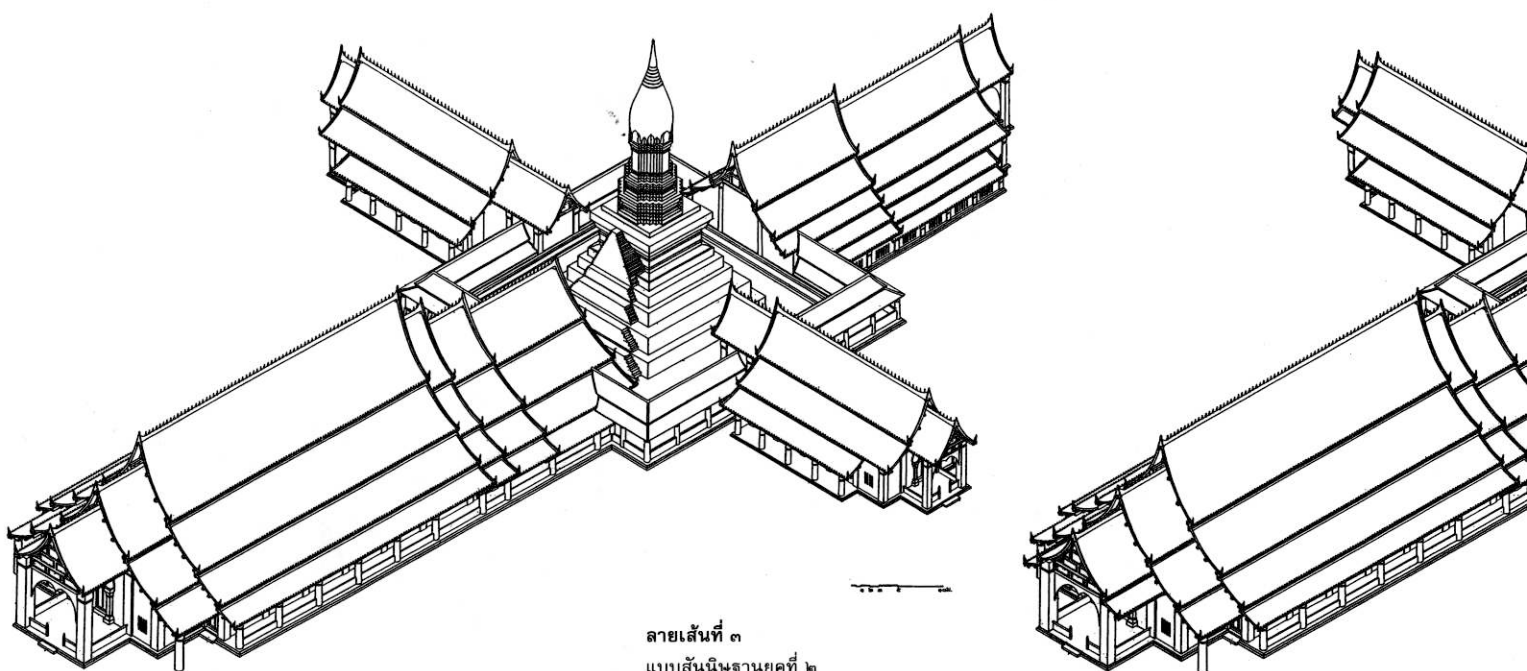
สุโขทัย (พ.ศ. ๑๙๐๕-๑๙๘๑)

จารึกหลักที่ ๘ (เขาสุมณภูมิ) กล่าวถึงอาณาเขตของเมืองสุโขทัยในสมัยของพระองค์ว่ามีพื้นที่เล็กมากโดยเฉพาะอำนาจปกครองเหนือเมืองสำคัญบริเวณปากตะวันออกของแม่น้ำปิงถึงแม่น้ำน่านและแม่น้ำป่าสัก และจากเมืองแพร่ไปถึงนครสวรรค์ ในเวลาใกล้เคียงกับเวลานั้นบริเวณตอนใต้มีการอพยพโยกย้ายสร้างบ้านเมืองขึ้นเป็นอาณาจักรอยุธยา และทางตอนเหนือที่แคว้นล้านนาก็เติบโตขึ้นเป็นอาณาจักรที่เฟื่องฟูในสมัยพระเจ้ากือนา ความสัมพันธ์อันดีของพระองค์กับล้านนาในการอาราธนาพระอุปัชฌาย์จากสุโขทัยคือพระสุมณเถระที่เคยบวชจากสำนักพระมหาสวามีอุทุมพรบุปผาที่เมืองพันไปจำพรรษาอยู่ที่วัดสวนดอก เชียงใหม่ ทำให้การเลือกทำเลของศูนย์กลางเมืองใหม่คงเป็นความพยายามที่จะขยายอำนาจไปยังดินแดนบริเวณตอนล่างซึ่งมีความสำคัญในการควบคุมเศรษฐกิจและสังคม ทำให้พระองค์เลือกที่จะใช้เมืองสองแควเป็นราชธานีแทนสุโขทัยในระหว่างปี พ.ศ. ๑๙๐๕-๑๙๑๑ ความสัมพันธ์อันดีกับล้านนาในประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๕ นั้นคงมีส่วนสัมพันธ์กับการเลือกรับรูปแบบหรืออิทธิพลจากทางเหนือเข้ามาปะปนกันด้วย รวมไปถึงการสร้างงานใหม่แบบเฉพาะของตนเอง โดยเฉพาะการกระทำมหาทานสร้างพระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่ากับพระองค์พระพุทธรูปที่คงแสดงศิลปวิทยาการในการหล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ในสุโขทัยและอีก ๓ องค์สำคัญ คือ

พระพุทธรชินราช พระพุทธรชินสีห์และพระศรีศาสดาในพงศาวดารเหนืออย่างแน่นอน

รูปแบบสถาปัตยกรรมของเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือดอกบัวตูมนั้นมีจารึกบอกศักราชการสร้างไว้อย่างแน่นอนว่า สร้างในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไทแล้วส่งอิทธิพลแพร่หลายในแคว้นสุโขทัย เช่น ตาก กำแพงเพชร พิษณุโลก รวมไปถึงล้านนาที่วัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่ รูปแบบส่วนใหญ่ของเจดีย์นี้ น่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากปราสาทในศิลปะเขมรความเปลี่ยนแปลงของฐานแสดงการขยายที่ยกสูงขึ้น ส่วนเรือนธาตุจะเตี้ย แผ่นผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมส่วนยอดคือการจำลองหลังคาหรือเครื่องบนปราสาทเขมรสอบเป็นรูปพุ่มให้ขนาดเล็กลงส่วนยอดสุดทำเป็นชั้นลดหลั่นคงได้รับอิทธิพลจากเจดีย์ทรงลังกาที่แพร่หลายมาก่อนหน้าแล้วในสุโขทัยถือว่าเป็นวิวัฒนาการคนละสายกับพระปรางค์ที่อยุธยาที่มาจากต้นแบบเดียวกัน รวมทั้งรูปแบบเจดีย์ก็ยังมีการวิวัฒนาการของตัวเองออกมาเป็นรูปแบบที่แตกต่างกันถึง ๓ แบบเจดีย์ยอดดอกบัวตูมนี้อาจได้รับอิทธิพลทั้งจากมอญและเขมรโบราณจนชนเผ่าไทยสุโขทัยได้ประยุกต์แบบแผนทางสถาปัตยกรรมจนเป็นของสุโขทัยเองอย่างบริสุทธิ์จนเรียกได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ให้สถาปัตยกรรมสุโขทัยในระยะต่อมา

อาจสันนิษฐานรูปแบบวัดในยุคนี้ได้ว่ามีเจดีย์ประธานทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ตรงกลางก่อน พร้อมด้วยพระระเบียงคดล้อมรอบองค์เจดีย์ประธานซึ่งจะใช้เป็นตัวเชื่อมสู่วิหารทิศทั้งสี่ทำให้แผนผัง

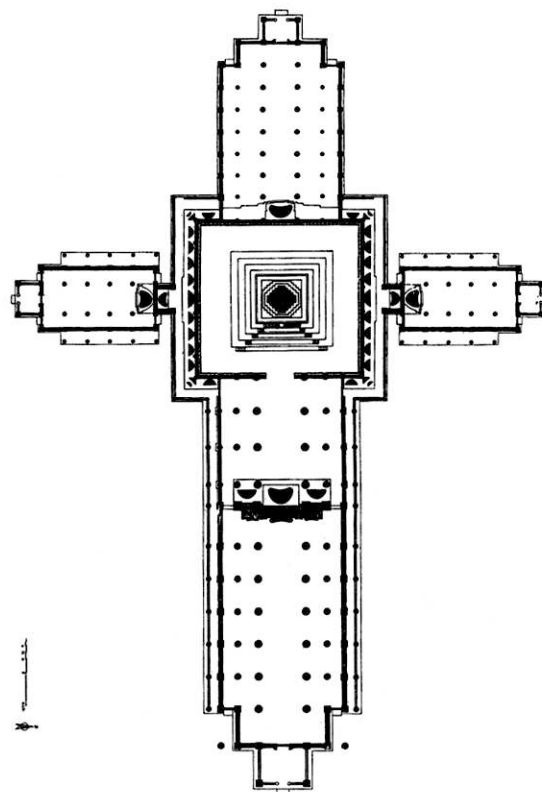

ลายเส้นที่ ๓
แบบสันนิษฐานยุคที่ ๒
แบบมูสลัดจั่วประธาน

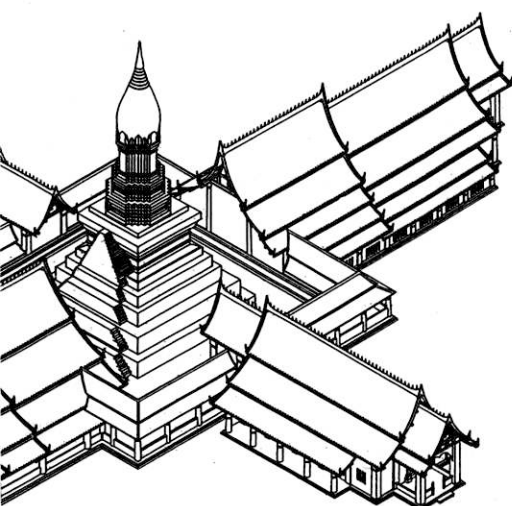
วัดแสดงองค์ประกอบที่สมบูรณ์ในฐานะของวัดมหาธาตุกลางเมือง
(แผนผังที่ ๖)

รูปแบบของวิหารภายหลังการขึ้นรูปสันนิษฐานจะประกอบด้วยวิหารขนาด ๑๑ ห้อง (ไม่รวมห้องแคบที่เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งกับผนังหลังพระอัฐารศ) ห้องแรกทางทิศตะวันออกทำเป็นมุขลดในช่วงจั่วประธาน

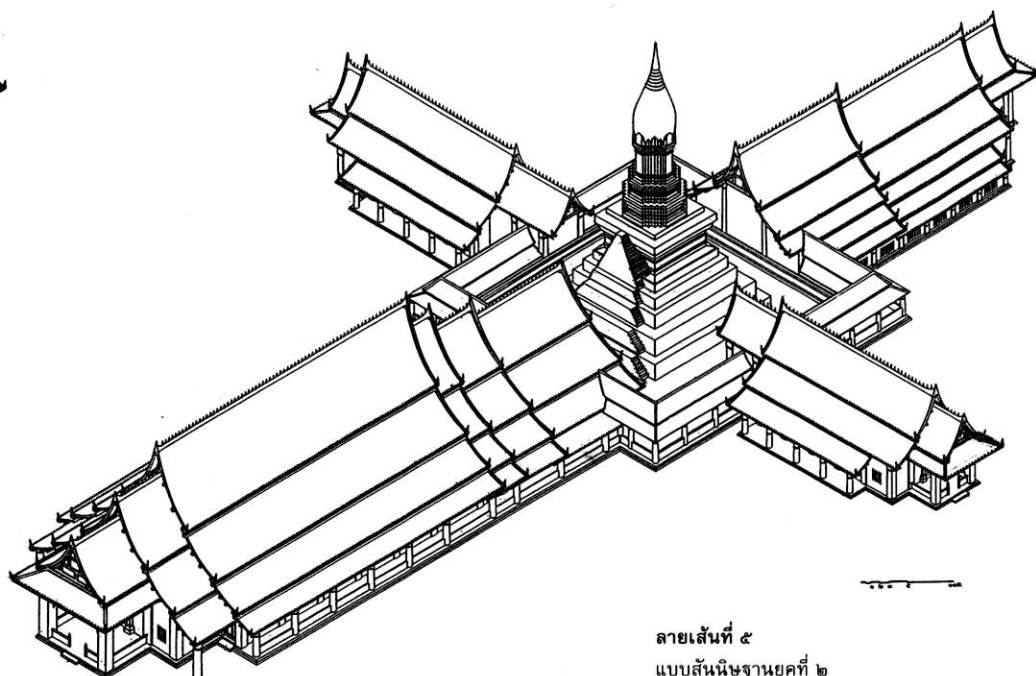
ส่วนนี้อาจสันนิษฐานได้ ๓ รูปแบบคือ รูปแบบที่ ๑ เป็นหลังคามุขลดจั่วประธาน (ลายเส้นที่ ๓) ลักษณะรูปแบบนี้สามารถสันนิษฐานได้โดยอาศัยหลักฐานจากการยื่นหลังคาจั่วประธานของวิหารพระพุทธชินสีห์ที่ยื่นหลังคาออกพาดเหนือสันนอกใต้หลังคาพระระเบียงคดชั้นนอก รูปแบบที่ ๒ เป็นหลังคามุขลดจั่วประธานมีปีกนกด้านข้าง (ลายเส้นที่ ๔) ที่อาจเปรียบเทียบกับหลังคาของวิหารพระศรีศาสดาที่ยื่นออกมาคลุมซุ้มประตูทางเข้าทิศใต้และรูปแบบที่ ๓ เป็นหลังคามุขลดจั่วประธานและมีปีกนกคลุมรอบ (ลายเส้นที่ ๕) รูปแบบนี้มีหลักฐานสำคัญคือ วิหารพระอัฐารศวัดวิหารทอง ที่ปรากฏชื่อและรูชื่อสามแนวที่ปรากฏอยู่บนเสา मुखทางทิศตะวันออกเป็นแนวปีกนกคลุมรอบใต้แนวหลังคาจั่วประธาน หรือเปรียบเทียบกับรูปแบบหลังคาทิศตะวันตกของวิหารพระพุทธชินราช

แผนผังที่ ๖
แบบสันนิษฐานแผนผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
พิษณุโลก ในยุคที่ ๒

ลายเส้นที่ ๔
แบบสันนิษฐานยุคที่ ๒
แบบมุขลดจั่วประธานมีปีกนกด้านข้าง

ลายเส้นที่ ๕
แบบสันนิษฐานยุคที่ ๒
แบบมุขลดจั่วประธานมีปีกนกคลุมรอบ

ยุคที่ ๓ รูปแบบสถาปนาเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี

กรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. ๒๐๐๑-๒๓๑๐)

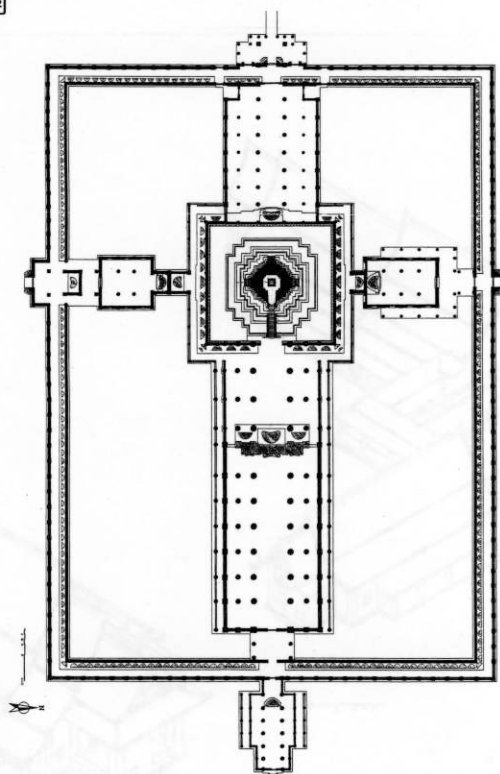
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงใช้กรอบแนวคิดดังกล่าวสร้างเมืองพิษณุโลกภายหลังการสถาปนาเมืองสองแควโดยเปลี่ยนชื่อนามให้สมกับต้นแบบอยุธยาเป็น “เมืองพิษณุโลก” แล้วใช้บทบาทหน้าที่ของพระปรางค์เป็นเครื่องหมายแห่งสัญลักษณ์ แนวคิดที่จะเชื่อมโยงความสำคัญของเมืองในฐานะใหม่ขึ้นสืบต่อจากสถานะเดิมที่เป็นเพียงเมืองลูกหลวง เพราะฉะนั้นพระองค์คงเลือกรูปแบบนี้มาใช้สร้างงานสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่ยินยัดภายใต้รากเหง้าเดิมของสุโขทัยอย่างชัดเจนในยุคที่แล้ว

การปรับเปลี่ยนรูปแบบมิใช่เป็นการดำเนินไปอย่างทำลายล้าง แต่กลับทำได้อย่างแยบยลกลมกลืนภายใต้รูปแบบแผนผังเดิมตามที่ได้ศึกษาไว้ก่อนคือการดัดแปลงรูปแบบฐานพระเจดีย์ยอดพุ่มข้าวบิณฑ์ที่ตั้งมั่นอยู่แล้วทำองค์พระปรางค์ครอบเอาไว้ จึงเป็นหนทางอันชาญฉลาดของราชสำนักอยุธยาที่พึงมีต่อการแทรกซึมในรูปแบบงานสถาปัตยกรรม

รูปแบบสันนิษฐานของสถาปัตยกรรมวัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลกในยุคนี้คงตั้งอยู่บนพื้นฐานอารยธรรมของอยุธยาที่มีบทบาทอย่างสูงภายใต้บทบาทที่เกิดขึ้นจากพระมหากษัตริย์ที่ทรงปกครองและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง การคาดคะเนรูปแบบจึงอาศัยหลักฐานจากภาพถ่ายเก่าที่เป็นแผนผังซึ่งได้จัดทำขึ้นในราวปีพ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นเกณฑ์ ซึ่งแผนผังนี้น่าจะเป็นการสืบเนื่องมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาการตัดทอนรายละเอียดขององค์ประกอบแผนผังอาจมีเกิดขึ้น เพื่อให้การสันนิษฐานมีความสมบูรณ์ลงตัวเช่นตัดเสาสี่เหลี่ยมคู่ที่อยู่ภายในพระระเบียงคดชั้นนอกที่จะคั่นระหว่างวิหารหลวงพระอุฎฐารศกับวิหารเล็ก ๆ หน้าวิหารหลวงออกไป และวิหารพระศรีศาสดาที่มีแนวเสาข้างห้องพระพุทธรูปบริเวณโถงทางเข้า เป็นต้น (แผนผังที่ ๗) เพราะฉะนั้นรูปแบบของสถาปัตยกรรมในยุคนี้นั้นอาจสันนิษฐานได้ ๒ รูปแบบคือ รูปแบบที่ ๑ สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ลายเส้นที่ ๖) และ รูปแบบที่ ๒ สมัยปลายอยุธยาตามแผนผังเก่า (ลายเส้นที่ ๗) ซึ่งจะมีความแตกต่างกันในรายละเอียดปลีกย่อยที่อธิบายได้ดังต่อไปนี้

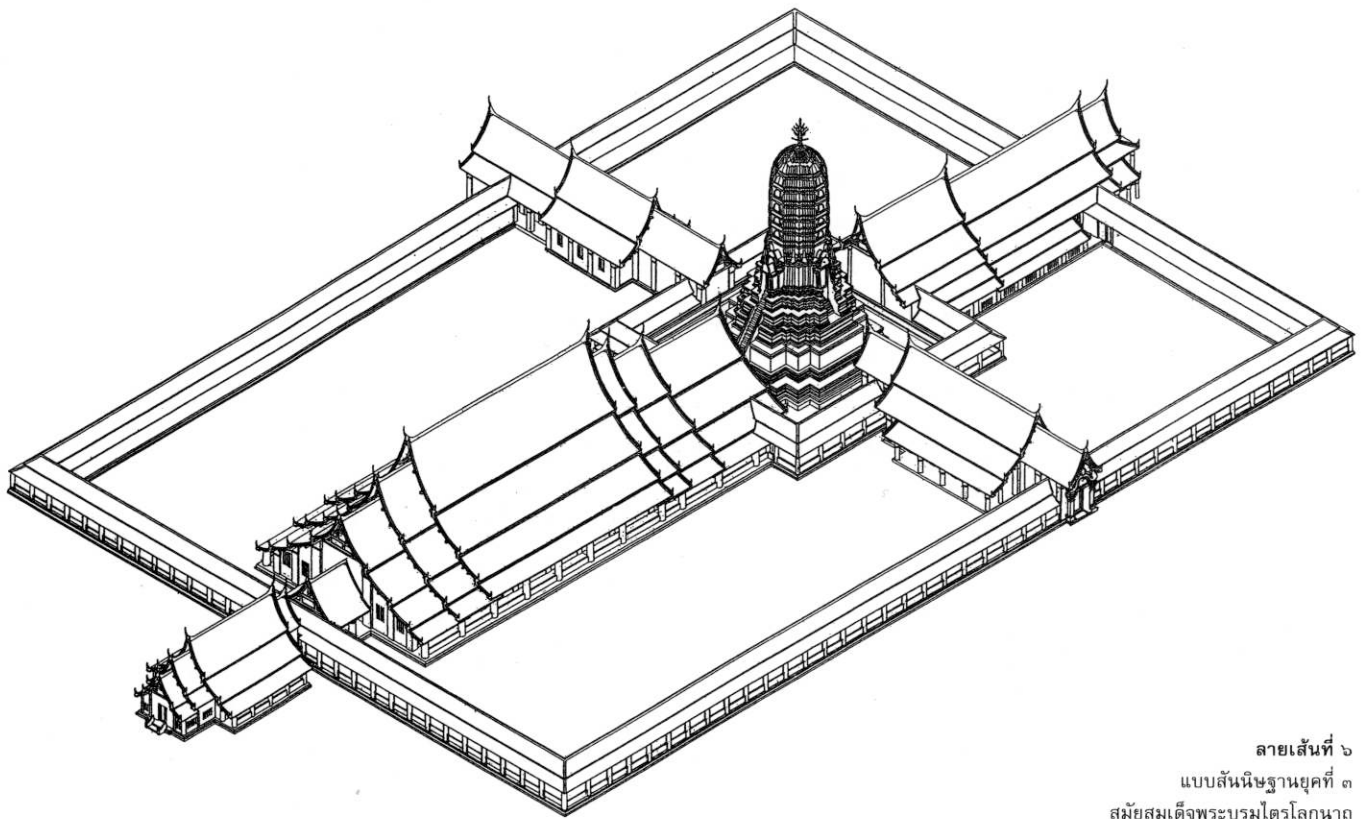
วิหารหลวงพระอุฎฐารศประกอบขึ้นด้วยรูปแผนผังขนาด ๑๑ ห้อง ถัดออกมาทางทิศตะวันออกชักมุขลดใต้ช่ออีก ๒ ห้องเพื่อเชื่อมกับพระระเบียงคดชั้นนอก ซึ่งส่วนนี้เป็นการปรับแก้ไขมุขทางเข้าวิหารในสมัยพระยาสิทธิ ทำให้อารยฐานหน้าวิหารทำเป็นหน้าจั่วแบบเปิดหรือเรียกว่า “จั่วทรงคฤห์” รูปแบบเช่นนี้พบได้ในอุโบสถวัดกษัตริย์ราชอยุธยาหรืออย่างการสันนิษฐานรูปแบบวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ในยุคแรกที่สร้างในสมัย

พระบรมไตรโลกนาถก็จะทำรูปแบบจั่วทรงคฤห์ที่ลดมุขลงโดยมีเสาค้ำโถงด้านข้าง ทรวดทรงหลังคาและการวางชั้นซ้อนคองยึดถือแนวทางเดิมของสุโขทัยเพียงแต่ปรับการเชื่อมต่อที่ทาสีเชื่อมกับพระระเบียงคดชั้นนอกรวมทั้งการสร้างวิหารเล็กนอกพระระเบียงคดทางทิศตะวันออก ลักษณะรูปแบบเช่นนี้พบเห็นได้ในวัดมหาธาตุ สุโขทัย ที่มีการสร้างวิหารฐานสูงอยู่ทางด้านหน้าวิหารหลวงแต่ไม่มีการคั่นด้วยพระระเบียงคด จากโครงสร้างแผนผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลกนั้นอาคารวิหารทั้งสองถูกคั่นด้วยพระระเบียงคดชั้นนอกเพราะฉะนั้นแนวหลังคาที่ทำเชื่อมกันต้องมีระดับใกล้เคียงกันระหว่างหลังคามุขลดของวิหารพระอุฎฐารศกับหลังคามุขลดหลังวิหารเล็กนั้น เจอนไขดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้อาคารวิหารเล็กด้านนอกไม่สามารถทำฐานให้สูงขึ้นเหมือนอย่างอาคารโถงที่วัดมหาธาตุสุโขทัย แสดงว่าวิหารเล็กนี้คงเกิดขึ้นมาพร้อมๆ กับการสร้างพระระเบียงคดชั้นนอกโดยการเปลี่ยนแปลงแบบแผนผังวัดมหาธาตุสุโขทัย เมื่อคราวที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำศึกสงครามเมืองเชียงขึ้นในปีพ.ศ. ๒๐๑๗ พระองค์ทรงทำสงครามชนะล้านนาและได้เมืองเสลียงคืนมาตามข้อความปรากฏในพระราชพงศาวดารและลิลิตยวนพ่าย ทำให้พระองค์สามารถปกป้องหัวเมืองทางเหนือที่เป็นอาณาเขตของกรุงสุโขทัยเดิมไว้ได้แล้วคงนำเอารูปแบบที่วัดมหาธาตุ สุโขทัย มาใช้กำหนดแผนผังร่วมด้วย

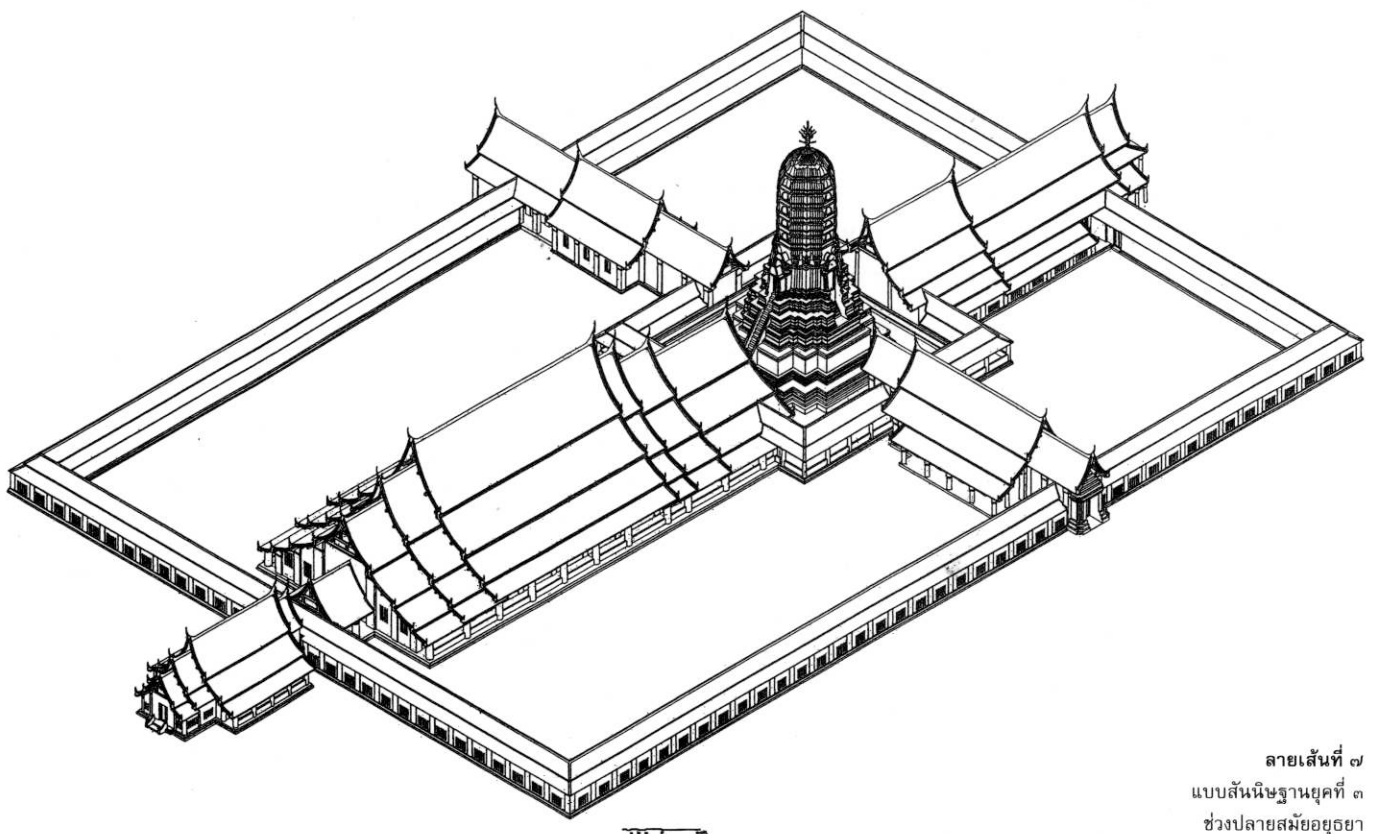

แผนผังที่ ๗

แบบสันนิษฐานแผนผังวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก ในยุคที่ ๓

ลายเส้นที่ ๖
แบบสันนิษฐานยุคที่ ๓
สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ลายเส้นที่ ๗
แบบสันนิษฐานยุคที่ ๓
ช่วงปลายสมัยอยุธยา

**ยุคที่ ๔ รูปแบบกรุงรัตนโกสินทร์รวมหัวเมือง
จนถึงการจัดตั้งมณฑลพิษณุโลก ในรัชกาลที่ ๓-๕
(พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๕๓)**

การบูรณะซ่อมแซมวัดนี้คงเริ่มเกิดขึ้นอีกครั้งตามจารึกแผ่นไม้ ในปีพ.ศ. ๒๓๗๖ โดยจีนหลวงอุดมไมตรี ซึ่งการตั้งถิ่นฐานของ ชาวจีนในจังหวัดพิษณุโลกน่าจะมีมานานแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย ต่อเนื่องมาอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ โดยพิจารณาจาก การศึกษาของ ตัวน ลีเซิง เขียนไว้ในหนังสือเรื่องพลิกตันตระกูล ไทย จากการศึกษาเอกสารจีนและประตูเมืองใกล้วัดโพธิญาณ ก็เรียกชื่อว่า “ประตูจีน” กลุ่มคนจีนในเวลานี้คงมีบทบาทต่อ วงศ์ราชการที่ปกครองเมืองพิษณุโลกและล้อมใส่ศรัทธาใน พระพุทธศาสนาได้ขอพระบรมราชานุญาตซ่อมแซมบูรณะวัด พระศรีรัตนมหาธาตุในส่วนพระอุโบสถและพระระเบียง คาดว่า เป็นพระระเบียงฝั่งตะวันตกและซ่อมวิหารพระพุทธชินราชในปี พ.ศ. ๒๓๗๙ ซึ่งคงสำเร็จในปีพ.ศ. ๒๓๘๑ แต่ยังไม่มีการซ่อม พระระเบียงชั้นนอกฝั่งวิหารพระอัฐารศทางทิศตะวันออกและ ตัววิหารพระอัฐารศคงถูกปล่อยทิ้งให้ปรักหักพัง

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ คราวเสด็จบูรณะวิหารพระเหลือในปี พ.ศ. ๒๔๐๙ และเสร็จในปีพ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งตรงกับในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ตลอดไป จนการประดับกระเบื้องทองยอดพระปราสาทประธาน (ราวปี พ.ศ. ๒๔๔๔) ซึ่งใช้กระเบื้องทองที่เหลือจากการบูรณะปฏิสังขรณ์ พระศรีรัตนเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ โดยเจ้า- พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) คาดว่าเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ตรงกับในสมัยของเจ้าพระยาสุรบดีรินทร์ (เจริญ จารุจินดา สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๔๙- ๒๔๖๔) นโยบายการซ่อมแซมจะปรากฏอยู่เฉพาะพื้นที่ฝั่งตะวันตก ของเขตพุทธาวาสที่แสดงว่าส่วนด้านวิหารพระอัฐารศได้ถูกทอดทิ้ง ให้เสื่อมสภาพไปเนื่องจากบทบาทหน้าที่ของวัดในฐานะราชธานี ลดลงไปนับตั้งแต่การอัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญ ๒ องค์ลงไป รวมไว้ที่กรุงเทพมหานคร

รูปแบบในยุคนี้คงจะสามารถสะท้อนความเปลี่ยนแปลงที่ สะสมขึ้นภายหลังเมืองพิษณุโลกถูกลดบทบาทหน้าที่ความสำคัญ ลงไปในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะได้ ตั้งขึ้นเป็นมณฑลพิษณุโลกซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญมากขึ้น อีกครั้งด้วยบทบาทของการรวบรวมหัวเมืองสำคัญทางทิศตะวันออก เฉียงเหนือภายใต้กระแสนการรุกรานของนักล่าอาณานิคมแล้วนั้น แต่ก็ไม่มีแรงขับเคลื่อนพอที่จะรักษารูปแบบเดิมเอาไว้ได้ การปรับ เปลี่ยนแนวพระระเบียงคดชั้นนอกที่ยากต่อการดูแลนั้นจึงถูก ตัดขาดเข้ามารวมอยู่ในกลุ่มวิหารทิศทั้งสาม เป็นผลให้ภาพ

สะท้อนในอดีตที่มีวิหารอันใหญ่โตด้านทิศตะวันออกพร้อม พระระเบียงคดชั้นนอกถูกปล่อยทิ้งให้เสื่อมสลายหักพังไปอันสืบ เนื่องมาจากการให้ความสำคัญต่อองค์พระพุทธรูปที่แสดง ออกถึงความงามน่าประทับใจหลังจากการเดินทางคมนาคม ทางน้ำเข้าสู่วิหารทางทิศตะวันตกที่น่าจะนิยมอย่างมากในสมัย กรุงศรีอยุธยาสร้างความตกตะลึงต่อผู้พบเห็นได้ทุกชนชั้นสังคม และด้วยคุณค่าความงามและการอุปถัมภ์จากผู้ปกครองชั้นสูง มาอย่างต่อเนื่อง ที่อาจพิจารณาได้จากหลักฐานเอกสารทาง ประวัติศาสตร์ทำให้องค์พระพุทธรูปชินราชคงความงามมาตลอด ทุกยุคทุกสมัย ความเลื่อมใสศรัทธาของผู้คนที่มากราบไหว้บูชา ทำให้การยอมรับหรือเลือกรับที่จะทำการซ่อมแซมบูรณะจึง ถูกปรับเปลี่ยนไป ถึงแม้ว่าแผนผังการหันทิศทางของวัดจะไม่ ได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปแต่ก็ทำให้เกิดผลต่อการลดความสำคัญของ พื้นที่ด้านฝั่งตะวันออกคือวิหารพระอัฐารศลงไปทีละน้อยๆ

สรุปได้ว่ารูปแบบในยุคนี้เป็นรูปแบบในยุคที่สามารถเห็น ได้ในปัจจุบัน หรืออาจเป็นรูปแบบตั้งแต่ในสมัยก่อนเสียกรุง ศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ถึงในราวสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ ตลอดมาจนถึง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบคือ รูปแบบที่ ๑ เป็นรูปแบบราวสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่พื้นที่ฝั่งตะวันออก ถูกละทิ้งไว้ให้ทรุดโทรมมากกว่าฝั่งตะวันตก (ลายเส้นที่ ๔) และรูปแบบที่ ๒ เป็นรูปแบบในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่วิหาร พระอัฐารศและพระระเบียงคดชั้นนอกทางฝั่งทิศตะวันออก ถูกรื้อถอนออกไป (ลายเส้นที่ ๔) ภายใต้บทบาทของกรุงรัตน- โกสินทร์ที่เน้นหนักในเรื่องของการรวบรวมดินแดนเข้าสู่ศูนย์ กลางใหม่โดยสร้างการยอมรับจากการอัญเชิญพระพุทธรูป สำคัญๆหลายองค์เข้าไปรวมไว้ที่กรุงเทพฯ

เชิงอรรถ

๑ กรมศิลปากร, **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชสิทธิคุณ ณ สุสานวัดราชธานี จังหวัดสุโขทัย วันที่ ๘ เมษายน ๒๕๑๕), ๒๗.

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนี และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เมืองพิษณุโลกและพระราชปราชญ์เรื่องพระพุทธรูปชินราช** (พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหารบก, ๒๕๐๔, ๑๒ ; เสนอ นิลเดช, "สถาปัตยกรรมแบบพิษณุโลก," รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, ณ วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม พิษณุโลก วันที่ ๒๕-๒๗ มกราคม ๒๕๒๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๓), ๒๖๔.

๓ สุรศักดิ์ ศิริไพบูลย์สินธุ์, "พิษณุโลก, จังหวัด" สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคกลาง, เล่ม ๑๐ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔, ๕๐๔-๔, ๕๑๑.

๔ พงทอง สุดประเสริฐ "เขาสมอแครง-กำแพงเมือง," เอกสารชมรมผู้สนใจประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ฉบับที่ ๒ (พิษณุโลก: วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม, ๒๕๒๗) ; เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒), ๗๒.

๕ ประเสริฐ ณ นคร, "กษัตริย์และอาณาจักรสุโขทัย," สารคดีคดี ประเสริฐ ณ นคร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๐๕), ๖๖.

๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมมุนีและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีวิสารทนต์เจ้าเมืองพิษณุโลก คองเจ้าราชขึ้นมาโดยพระยาลิไทยย้ายเมืองจากที่ตั้งเดิมคือบริเวณ วัดจุฬามณี มาตั้งอยู่ตอนเหนือบริเวณที่ตั้งวัดพระศรีรัตนมหาธาตุในปัจจุบัน ในราว พ.ศ. ๑๙๐๐ โดยการเปรียบเทียบเนื้อเรื่องจากพงศาวดารเหนือประกอบเรื่องราวในจารึกสุโขทัย ดูพระวิเชียรปรีชา (น้อย), **พงศาวดารเหนือ** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๑๖. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายชุมพร ศรีสัญนาทกุล ณ เมรุวัดน้อยนางหงษ์ อำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร วันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๑๖), ๑๐-๑๑.

๗ กรมศิลปากร, "ศิลปจารึกหลักที่ ๓," **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย**, ๔๔ ; "ศิลปจารึกหลักที่ ๔," ๑๑๔.

๘ กรมศิลปากร, "พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ," **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑** (กรุงเทพฯ : กองการพิมพ์สภากิจการแบ่งรัฐบาล, ๒๕๔๔. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท้าวโท พระศรการวิจิตร (ช้อย ชลทรัพย์) ณ เมรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๔), ๑๑๔.

๙ กาจิตร จิตราภา, "มหาชาติคำหลวงมีกี่ฉบับ? ใครแต่ง?," **ศิลปวัฒนธรรม** ลำดับที่ ๒๗๗ ๔, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๔๕) : ๑๑๖.

๑๐ เรื่องเดียวกัน, ๑๑๗.

๑๑ ข้อคิดเห็น รองศาสตราจารย์ เสนอ นิลเดช, ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๖.

๑๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒. พิมพ์ในงานทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา แห่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา วันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๔๒), ๒๖.

๑๓ เอิบเปรม วิธารกฎ, "การขุดตรวจสอบโบราณสถาน "พระราชวัง จันทน์" ในโรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม," **ศิลปากร** ๓๕, ๖ (๒๕๓๕) : ๔๕.

๑๔ พระเจ้าบรมโกศทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าเป็นพื้น มีใครมีที่สร้างขึ้นใหม่ แต่ท่าแห่งใดคงเห็นได้ว่าทำโดยฝีมือประณีต ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพุทธเจดีย์**, ๑๕๖.

๑๕ กรมศิลปากร, **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑ ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง**, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๗), ๓๕.

๑๖ เรื่องเดียวกัน.

๑๗ กรมศิลปากร, **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑ ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง**, ๓๖.

๑๘ กรมศิลปากร, "จารึกหลักที่ ๑๗๖," **จารึกในวิหารพระเหลือ, ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑ ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ**

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง, ๗๔.

๑๙ เรื่องเดียวกัน, ๑๐๐.

๒๐ Fournereau, Lucien. **Le Siam Ancien : archeologie, epigraphie, geographic**, Pt II [Paris : Ernest Leroux, 1908], XLI.

๒๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ**, ๓๗.

๒๒ สัมภาษณ์ จารึก วิไลแก้ว, นักโบราณคดี ๗ ว กรมศิลปากร, ๑๗ ธันวาคม ๒๕๔๕.

๒๓ โชติ กัลยาณมิตร, "แบบอย่างลัทธิกาวสีในสมัยสุโขทัย," **วารสารวิชาการหน้าจั่ว** ๓ (๒๕๒๖) : ๒๗๐ - ๒๗๔.

๒๔ กรมศิลปากร, **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย** (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชสิทธิคุณ ณ สุสานวัดราชธานี จังหวัดสุโขทัย วันที่ ๘ เมษายน ๒๕๑๕), ๔.

๒๕ จารึก วิไลแก้ว, "โบราณคดีภาคเหนือตอนล่าง," **สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทยจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร** (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๒), ๔๓๗.

๒๖ กำหนดรูปแบบเจดีย์ทรงดอกบัวตูมอยู่ในยุคที่ ๒ ต่อจากเจดีย์ทรงกลมและมณฑปสี่เหลี่ยม ซึ่งเป็นยุคที่ ๑ ดูรายละเอียดใน เสนอ นิลเดช, "สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย," **รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๑. ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก วันที่ ๑ - ๔ สิงหาคม ๒๕๒๐), ๒๔๐.

๒๗ หม่อมราชวงศ์สุริยาภูมิ สุขสวัสดิ์, "เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์," **ศิลปวัฒนธรรม** ๑๑, ๔ (มิถุนายน ๒๕๓๓) : ๓๑-๓๕.

๒๘ เสนอ นิลเดช, "สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย," **รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย**, ๒๔๑.

๒๙ ธาดา สุธีธรรม, **สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), ๖๔-๖๕.

๓๐ เสนอ นิลเดช, **ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕), ๗๕-๗๖.

๓๑ ทาญชัย สวงนให้ และคณะ, **ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก** (พิษณุโลก : สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, ๒๕๔๑), ๗๑.